

शिवकालातील शुरवीर
महार योध्ये

गोविंद गोपाळ
व
रायप्पा महार

चरित्र

बाबर मंडू

दादु बाबाजी वंजारे जगार

पुरातुळकर
शिवकालातील शुद्धीर
महार चोदये

गोविंद गोपाळ
व
रायप्पा महार

चरित्र

• प्रकाशन •
दि. २३ जानेवारी १९६७

• शुभहस्ते •
प्रबोधनकार ताळरे
वडाळा मुंबई

सिध्दप्पा मोरे

लगाल वगालाशी

३५५५५

शिवकाळातील शुभवीर
महार योध्ये

गोविंद गोपाळ व रायप्पा महार

चरित्र

• लेखक •

सिध्दप्पा मोरे
बेलगाव

• प्रथम आवृत्ती •
१ जानेवारी १९६७

मुल्य : १/-

नारीक 3190/66
मंजर २२५ चेतन

गोविंद उर्फ गोपाळ गणपत महार

गोविंद उर्फ गोपाळ गणपत महार (नामकाड) यांचा जन्म उभगत किल्ल्याच्या वावद्याती अल्लेल्या पावाड गावाचा लहान पणपातूनच गुर व धडसी व शबैराने बलवान असणारा हा गोविंद महार पुढे शिवरायांनी रायगड किल्ल्याची बांधणी सुरू असताना त्याचे बडील गणपत महार यास हिरोजी इंदूरकराने रायगडाच्या बांधकामाचा खालापर म्हणजे मुकादम म्हणून काम देवून कामावर रुजू करून घेतले. गणपत महार हा मोठा बलवान व ताकतवान, गडी असल्यामुळे मोठ मोठे दांड उचलण्यात त्याची कसब मोठी होती हे हेरल्यामुळेच खगडवा वास्तु विशारद असलेल्या हिरोजी इंदूरकराने गणपत वर त्या कामाची जबाबदारी दिली होती.

गणपतने दिलेली कामे अत्यंत निष्ठेने व इमान दारीने वेळेआधीच पूर्ण करून घेतली हे पाहून हिरोजीने गणपत महारास काही फक्तु भेट म्हणून दिली व खाना मेजवानीसाठीही मी आपल्या घरी येणार असल्याचे हिरोजीने गणपत यास कळविले, ठरल्याप्रमाणे गणपतने आपल्या नाण्या मुल्यस हिरोजी इंदूरकर भेट देणार असल्याचे सांगितले हे ऐकून गणपतची पत्नी कामीसाई व गोविंद यास खुप आनंद आला. त्याप्रमाणे हिरोजी आपल्या दोन साथीदारांसह गणपतच्या पावाड घेथील छोट्याश्या झोपडीकडे धरत आला, तेव्हा कामीसाईना कमस्तार करून समोर पाहिले, तर एक दमदम राखिवृही असलेला तरण बाई, मुलगा हिरोजीने पाहिला तो मुलगा पाहून हिरोजीस प्रसन्नता वाटली, तेव्हा कामीसाईने हा आपलाच मुलगा गोविंद असल्याचे हिने हिरोजीस सांगितले.

ठरल्याप्रमाणे गणपत महाराच्या घरची जेवणवली तरवून हिरोजी इंदूरकर

राधगृहस्थडे आले. व त्यांनी गणपत यास आपल्या मुलाच्या म्हणजे गोविंद बदल जरा चौकशी केली. तेव्हा गणपतने आपल्या मुलारा स्वरुपात होवा करण्याची संधी मिळेल काय, असे हिरोजीस विचारिले. तेव्हा हिरोजीने हे काम शिवाजी राजांच्या कानवर घालून नाजिब केले जाईल असे आश्वासन गणपत यांना दिले. पुढे थोड्याच दिवसांत शिवाजी राजे राधगृहचे बांधकाम कुठपर्यंत आले आहे, हे पाहण्यासाठी राधगृह येथे आले. असता राधगृहाचे बांधकाम माहून स्वतः वास्तुविशारद असलेल्या शिपरायांनी हिरोजी इंद्रलक्ष्याचे कौतुक केले. आणि हिरोजीस विचारणा केली की, हे हिरोजी इतक्या कमी वेळेत तु हे काम फार कस शकतोस तेव्हा हिरोजीने सांगितले कि महाराज गणपत सरखे बलवान शरिराचे आणि स्वच्छ निष्ठ लोक गाड्या घडतीस असा त्यामुळे हे सारे फल काम अवघड वाटत नाही. तेव्हा महाराजांनी गणपत यास बोलावून घ्या असे हिरोजीस सुचविले.

ठरल्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशी गणपत व त्यांच्या सोबत त्याचा मुलगा गोविंद दोघेही यापैकी शिवाजी राजाकडे राधगृहावर आले. राजांनी गणपत याची प्रत्यक्ष अंतिमग देखून घेतली. त्याचा योग्य तो सन्मान केला आणि त्याच्या मुलावर म्हणजे गोविंदवर महाराजांची नजर पडली त्याच्या बलवंत शरिराकडे पाहून महाराज त्याच्याकडे एकटक पाहतच राहिले. महाराजांनी त्याची विचारपूस केल्यावर तो गणपत महाराजांचा मुलगा गोविंद असल्याचे समजल्यावर महाराज त्याच्यावर अधिकच प्रसन्न झुब झाले. शिवाजी राजांनाही अशा इमानदार पिल्लदार शरिराच्या बापसांची स्वराज्याच्या कामी गरज पारत होती शिवाजी राजांनी तात्काळ त्याची सैन्यात भरती करून घेण्याचे आश्रय आपल्या संबंधीत अधिकाऱ्यास दिले. व भरती करून सैन्यात घेतले. शेवटपासून गोविंद स्वराज्याचा एकनिष्ठ सेवक बनला पुढे राधगृहाचे बांधकाम पूर्ण झाल्यावर पाचाड गावी शिवरायांनी गडावरील स्वातंत्र्य राखण्यासाठी निर्मितीय पेंढ बनविण्याचा निर्णय केला. व पाचाड, नाडीतीर एक पोदयाची जंगल हेरून महाराजांनी तिथे जिजाऊ मा

साहेबाराठी गडी बांधण्याची योजना अखली. व काहीच दिवसात पाचाडची सी गडी बांधण्याची योजना अखली. व काहीच दिवसात पाचाडची सी गडी बांधून पूर्ण आली तेव्हा तेथील जिजाऊचा राहता बाडा, आतील राजसदर, आतील रेखीव दगडी जोती तक्क्याची विहीर व घोडोजाऊने सरक्षक पोष्ट (चित) बांधून पूर्ण आली.

तेव्हा त्या छोट्या गडाच्या रक्षणेचे काम शिवरायांनी तेथील महार समाजाच्या लोकांवर सोपविले. आजही पाचाड गडाच्या भोवती महार समाजाचेच वस्ती आहे. तेथील नायबगडा म्हणजे गोविंद महाराजांचेच वंशज आजही तेथे बस्ती करून आहेत. त्या काळात म्हणजे शिवरायांच्या भातोभावे (जिजामातेने) त्यांचा छंद निर्वाहासाठी दिलेल्या शेतजमीनी आहेत. त्यानंतर गोविंद हा संप्रजनी राजांच्या शोबत त्यांच्या विरोध पसटणीत दाखल झाला. जेव्हा जेव्हा संप्रजनीराजे विरोध मोहिमेवर लढायला जात असत, तेव्हा गोविंद हा नेहमीच लढाईत गोबर असे हे पाहून संप्रजनी राजांचा गोविंदवर फारच शिस्वार प्राप्त झाला. संप्रजनी राजे इतक्याच गोविंद बोरपान, देखाणा, पिल्लदार शरिराकृती व इमानी शोबत. पाहून संप्रजनी राजांनी आपला खास विश्वासू सरदार म्हणून गोविंदची नेमणूक केली तेव्हापासून संप्रजनीराजा व गोविंद नेहमीच एकमेकांसोबत खबर लागले.

एखादा दिवस जर काही कामाविना गोविंद जर भेटला नाही, तर राजांना (संप्रजनीना) तो दिवस बरोबर वाटत नसे, इतकी त्या दोघांची मैत्री झाली. तसेच गोविंद सुध्दा राजांना दररोज भेटल्याशिवाय इतर कामे करण्यात त्यांचे मन लागत नसे, इतकी घट्ट व फक्ती मैत्री त्या दोघांमध्ये झाली होती. पुढे शिवरायांचे दक्षिण मोहिमेवर निघाले तेव्हा संप्रजनी राजांस गुंमारपूर या त्यांच्या सासरवाडीस म्हणजेच महाराणी बोरुबाईंच्या मंडोरी, पळपिण्याचे ठरविले. तेव्हा गोविंद हा त्याच्या सोबतच, गुंमारपूर येथे होता.

संप्रजनीराजे दिलेखानाच्या गेटात असताना, ही गोविंदने त्यांची साथ

सोदती नाही, दिलेरखानाच्या आदेशा बरोबर येतो. भुपालगडावर संभाजी राजांनी हस्त केला शेव्हा गोविंद महाराकडेच त्या सेनेचे नेतृत्व संभाजी राजांनी दिले होते परंतु तिथे कित्याजी नरसाळकरसारखा मोठ्या फर्तबगारीचा व निष्ठेचा विश्वेश्वर असल्यामुळे गोविंदने तेथे माघार घेतली, व संभाजी राजांना सांगितले कि, अपराध पुढे व्हावे, प्रत्यक्ष संभाजी राजा भुपालगडावर घाल करून आले आहेत हे पाहिल्यावर फिरंगींनी तेथे संभाजी राजासोबत युद्ध केले नाही. थिक्का सज्जव्या ह्याली बल्लन टाकून परंतु हे पाहून दिलेरखानाने संभाजी राजांना व गोविंद महारास विश्वसून न घेता किल्ल्यावरून सुमारे पाचशे भावल्यांना कैद केले. व त्यांचे हातापाय तोडले, हे पाहून गोविंदने संभाजीस दिलेरखानाला जाय विचारवा व त्याची संगत सोडून आपण पुन्हा स्वराज्यात कावे, असे सुचविले. एक प्रकारे गोविंद संभाजी राजांचा विश्वास स्वतःगार म्हाफूनच काय पाहू लागला पुढे गोविंदच्या सांगण्यावरून व आपणालून दिलेरखानावर विडून त्याचा गट सोडून संभाजीराजे पन्हाळ्यावर दाखल झाले. व तेथून राज्यभरभाराची सुने हलवू लागले. संभाजी महाराजांनी सांगितलेली फले गोविंद त्याचा विश्वासू सत्तागार म्हणून घोरपणे पार पाहत असे.

नेपके याच सुमारास म्हणजे संभाजीराजे पन्हाळ्यावर असताना (३ एप्रिल १६८० वा ३ एप्रिल) सिव्हेरा शिवराय ब्राह्म मंत्र्याच्या कट कारस्थानातून मळी पडले. व त्यांचा रायगडावर अंत शत्रु. रायगडाचे दरवाजे ताबडतोब बंद करण्यात आले. व घाई घाईने त्यांनी एवढ्या मोठ्या जबाबेच्या सफात असलेल्या, लोककल्याणकारी राजाच्या त्यांच्या शौरत्या पुत्राला म्हणजेच संभाजी राजांना न शकविता भडगणी दिला. व शिवाकन उरातून घेतले, त्यात आणणाऱ्या दत्तो व रहुजी सोमनाथ, या ब्राह्मण मंत्र्यांनीच शिवाजी राजांचा घात केला असावा, असा समज अनेक लेखकांनी व्यक्त केला असल्याचे दिसून येते.

या नंतर मात्र हंबीरराव मोहिते या सररोनापती स नहराणी सोयराबाई व या दुष्ट मंत्र्याने संभाजीराजे दिलेरखाना ध्या गोटातून ताबडतोब निस्कून

पन्हाळ्यावर मुक्कामास असताना त्यांना तेथेच कैद करावे, असा हुकूम सोदला व त्यानुसार हे निघे ब्राह्मण मंत्री व हंबीरराव सररोनापती इत्यादी फौज फाट्यासह पन्हाळ्यावर संभाजी राजांना कैद करण्यासाठी रवाना झाले, परंतु शिवरायांचा आदर्श असणारे पुर्तुगेज उद्दहृत म्हणजेच गुर सेनापती हंबीरराव मोहिते. यांना मात्र हि गोष्ट अवघडली नाही. व पटलीही नाही त्यांनी मात्र ह्या मंत्र्यांचे कावे जेळखले व संभाजी राजांना छत्र न्याथ देण्याचे ठरवून आपला स्वतःचा मनसुबा कुणालाही कळू दिला नाही. त्यांनी पन्हाळ्याच्या पायथ्याशी जाई पर्यंत काहीही व कुणालाही स्वराच्या मनसुबा असणारा डाव कळू दिला नाही पन्हाळ्या मंडाच्या पायथ्याशी पोहोचल्यावर मात्र आपल्या कडील एक विश्वासू सख्खर गडावर संभाजी राजास आपणास कैद करण्यासाठी हे मंत्री आले आहेत. तेव्हा आपण कायच होऊन यांनाच कैद करावे मी आपल्या सोबत आहे असे सररोनापती हंबीररावांनी संभाजी राजास कळविले.

त्यानुसार निघेय पोहोचलाय राजांनी तात्काळ गोविंद यांस हि पाहिती दिली व हंबीररावांच्या सांगण्यावरून गडाच्या खोली उतरून कैद करण्यासाठी आलेल्या त्या तीन मंत्र्यांस गोविंदच्या सहान्धाने अटक केली. व त्यांना पन्हाळ्या मंडावर नजर कैद केले व रायगडाच्या दिशेने हंबीरराव मोहिते व संभाजीराजे आपल्या आपडल्या गोविंद महारासोबत रायगडाकडे आले.

परंतु रायगडावर पोहोचल्यानंतर त्यांनी अनेक प्रकारे महाराज नेल्याचा शोक व्यक्त केला मला वहीलांच्या आंघसंस्काराला शुध्द फळविले गेले नाही उरक मलाच कैद करण्याचा डाव असल्या बद्दल त्यांचा त्या मंत्र्यांची अतिशय धिड आत्मी नंतर त्यांची स्वताः महाराजांचा राहिलेला विधी स्वतःच्या हस्ते पुर्ण केला.

घनंत्त मात्र संभाजी राजांचा १६ जूनवारी १६८१ रोजी राज्याभिषेक झाल्यानंतर एका नाभी धुती आखली. ती म्हणजे बन्हाणपूर वा मुघलांच्या असणाऱ्या सुसज व संपन्न बजारपेठेवर छापा घालण्याची आणि तशी योजना त्यांनी प्रथम गोविंद यांस बोलून दाखवली गोविंद हा नेहमी संभाजी राजासोबत

रहात असो. राजांचा तो आता एकदम विश्वास व इमानदार साथीदार बनला होता. राजे नेहमी गोविंददास आपला मनसुबा सांगत असत एखादी कल्पना आपल्या मनात आलीच तर तो गोविंददास याकड मगनोवळोपणाने बोलत असत. कारण हिंदू माणसो आपल्या शिवाला जीव देणारे आहेत. हे आता संभाजीराजे ओळखून होते.

महाराष्ट्र येथे संभाजीराजे राज्याभिषेक झाल्यानंतर अवघ्या ५४ दिवसांतच पोहोचले तेथे त्यांनी बऱ्याचभूतवर क्षमा पाळून प्रचंड दहशत माजवून मोठी लूट मिळविली आणि ती लूट केलेली संपत्ती गोविंद मानकडे राखण्यावर पोहोच करण्यासाठी व कळण्याची जबाबदारी सोपविली. त्यानुसार हि मोठी जबाबदारी पेलण्याचे काम गोविंद महाराजे भोठ्या निद्रीने व धाडशाने केले. स्वराज्याचे हे धन गोविंदाने राखण्यावर सुखरुम आक्रमणाने पोहोच केले. स्वराज्याच्या स्थापनेच्या वर्षात महार साम्राज्याचा मोठा वाटा असल्याचे इतिहास माचल्यावर लक्षात येते. परंतु काही नवदूध भट लेखाकमी अशा या शूरवीर, नरविम महार सैनिकांनी केलेल्या पराक्रमाची झाल इतिहासातील पानावरून नाहीशी करून टाकली आहे. शिवरायांचे स्वराज्य बाढविण्याचे काम या महार जातीच्या लोकांनी झाले. झगडारे केले आहे.

त्यांनी गडरक्षणाच्या कामाबरोबरच भोळमोठ्या लढायात गुढे होऊन आपल्या प्राणांची बजी लावल्याचे आढळते. शत्रु जेव्हा गडगडाली वेढा देऊन बसला असल्याचे लक्षात आल्यावर गडगडरून भोळभोळ्या दगडाचा मारा करण्यात महार सैनिक अत्यंत पटाईत असत. कारण बळवंड शरिर यादीचे हे महार सैनिक विना जखमे शत्रु वेढाक दगडाने मारा करून पाळवून लावीत असत, अशा या शूरवीर महार मानव्यांचा इतिहास आज पुढुन टाकण्यात आला आहे तेव्हा या महार विरांना पुन्हा न्याय देण्याचा व त्यांचा इतिहासातील पराक्रम पुन्हा लोकांसमोर घेण्यासाठी श्री अतिशय बारिक जम्यास फक्त ठिकाण करत आहे.

शिवाजी महाराजांच्या निर्वाणानंतर संभाजीराजे अभिषिक्त छत्रपती झाले. राज्यकारभाराची घडी अतिशय व्यवस्थितपणे व थोड दिवसां पार पाडत असताना

औरंगजेब अकबर हा संभाजी राज्यास येऊन पित्याला, औरंगजेबाची आम्हळी पत्नी दिलारास पासून झालेला मुलगा अकबर याने औरंगजेब बादशाहा विरुध्द बंड केले अकबर हा एक शूर योद्धा होता त्याने रजपूत सरदार, दुर्गादास राठोड यांच्या मदतीने ११ मे १६८१ रोजी संभाजी राज्यास पत्र लिहीले. पत्रात त्यांनी आपणाला भेटण्याचे आवाहन कोंपुराजास केले परंतु संभाजी राजांनी त्याची लगेच भेट घेण्याचे नाकारले. कारण या प्रकारात कोणती निश्चीत भुमिका घ्यावी हे त्याने नसावे.

कांयगात सुधापड पितल्याजकड धोंडसे नावाचे एक गाव आहे त्याच्या दक्षिणेस म्हणजे सुधापड किल्ल्याच्या पायथ्यासी एक वाढी आहे तेथे गवताळ छपराला हिन्दुस्थानचा पहाडाहा रमण्याची इच्छा पाळण्याच्या अकबर राजपुत्राची सोय कोंपुराजानी केली होती. अकबर ५०० सैन्य काही उंट घोडे घेऊन आला होता त्याचा स्वयं संभाजी राजाकडून केला जात असे शिवाय अकबरास सैन्य ६० होत वैयक्तिक खर्चासाठी दिले जात असे अकबराचे सैन्य फरण्याकरिता ३०० तश्या व व्यवस्था पाहण्यासाठी अंणाजी दाते, बाळाजी आवजी आणि हिरोजी फर्जद यांची नेमणूक करण्यात आली होती.

ऑगस्ट १६८१ मध्ये संभाजी राजाला अजूनच विषप्रयोग करण्याचा एक प्लॉट छपडकित आला म्हणून संभाजीराजे सगळ्याच गोटीबद्दल साशंक बनले. सुराजी निरंज बापु पाळी व संभाजी बंकी दांग या फसलेल्या कारणाचे समीक्ष झाल्यामुळे त्यांना ठार माराचे ठाकने गोविंद महाराजांचे हा त्याच ठाव उघडकित आणला.

अकबर मात्र संभाजी राजांशी घर्षा होण्यास वेळ लागल्याबद्दल बेवैत झाला होता परंतु दुर्गादास राठोड त्यांना सगळ्यांच्या प्रयत्न करित होता. दुर्गादास राठोडचा महारपणा आणि आपल्या मुत्सदाचा अधिपत, या मुळे एक नवीनच प्रकरण उघडे पडले.

आपल्याजी दत्तो व अदि ब्राम्हण सरकारकून व इतर अधिकाऱ्यांनी संभाजी महाराजांना अकराव्या म्हालीने विध करून इतर मारण्याचा कट उचलला होता. त्याची गाहिती अकराव्याने गोविंद मार्फत संभाजी राजास कळविली त्याच्या विधारी उचल्या, सुरत्या संशयात पुर्ण निरसकातप होऊन त्याच्या उपकाराची परत केळ म्हणून संग्रजी राजांनी अकराव्यास आश्रय देण्याचा धाडसी निर्णय घेतला. गाळ हि गोष्ट समजताच ७ सप्टेंबर १६८१ रोजी औरंगजेब आफताद सैन्यासह अकराव्यास पकडण्याकरिता व संभाजी राजास धडा शिबविण्यासाठी अजमेर हून एक राख घेऊन निघाला.

संभाजी महाराजांनी शहाजाद अकराव्यास पुर्ण पणे आश्रय दिला. अकरावाने संभाजी राजांना त्याच्या सरकारकूनपासून धोका उराण्याची माहिती स्वरेने गोविंद याजकराची संभाजी राजास कळविली. संभाजी राजांनी कटकारस्थान रचणाऱ्यास पकडले आणि त्यांना हत्तीच्या पायी देऊन छार मारले, असं हुकूम सोडला व गोविंद महारास व कवी कलश यास हुकूमानी मारण्याचा आश्रय देण्यात आले. पालीजवळील परली गावाजवळ अर्धा बसण्या संगमसेजारी या कट कारस्थान रचलेल्या लोकांना गोविंदाने प्रथम चाकलने गाठ पुन्हेस्तोवर फोडून काढले, त्या भयान मारानेच आझाजी दत्तो राखि व बसण्यासह रचणारा ब्राम्हण राखि सरकारकून नरण पाकला घिटणीत याळाजी आरजी त्याचा भाऊ शम्भजी आरजी आण्णाजी दत्तोचा भाऊ सोभाजी दत्तो आणि शिरोजी फर्नद यांना १४ ऑगस्ट १६८१ या दिवशी कट कारस्थान रचल्या मळत हत्तीच्या पायाखाली देऊन छार मारण्यात आले हे सर्व काम निघण्या छातीच्या गोविंदाने संभाजी राजाच्या संगमोवरून घेतले ब्राम्हण मंत्री मारून गोविंदाने आपली निष्ठा खुलविण्याचे मोठे काम त्याने केले. इतिहास लिहीताना गोविंदचे शौर्य धाडस याच वर्णन लेखन बहादुरांनी वाचुला ठेवलेले दिसते.

पुढे औरंगजेब जेव्हा महाराष्ट्र भुमिस्वर आपली सुमारे सात लाखांची फौज घेऊन आदळता तेव्हा संभाजी राजांनी परिस्थिती ओळखून सर्व गड किल्ल्यावर

जाचा ३ ७११ रायगडाच्या सुमारे

विशेष दारुकरेता धन्य धन्य यात पुढेही सैनिक व्यवस्था त्याचा सत्ता कळण्यासाठी संपूर्ण तयारी केली. असाच एक मोठा रणसंग्राम आता भी आपल्यासाठी लेखणातुन पाहिती करून देतो.

औरंगजेब प्रथम औरंगाबाद येथे आल्यावर त्याने गोपल जाळनापाची सुत्रे आपल्या हातात घेतली आल्या आल्या शिवाजी राजांच्या स्वसंज्यात तडा देण्यासाठी त्याचे विहारे ताब्यात घेणे आवश्यक वाटून त्याने आपला सेनापती शहाबुद्दीन फिरोजजंग याला नाशिक जवळील रामसेजचा किल्ला जिंकून देण्यास सांगितले हा गड नाशिक शहराच्या उत्तरेला सात मैलावर दिंडोरी तालुक्यात आहे हा किल्ला जिंकण्यास फारसा कठीण नसल्याने प्रथम तो जिंकून प्रथम पवानी काश्याची अस ठरवून त्याने टाकले.

रामसेज किल्ल्यावर पावळे फौज फक्त ६०० च्या आसपास होती, तर शहाबुद्दीन, फिरोजजंग, ३५ ते ४०,००० सैन्य प्रचंड दारुगोळा तोफगोळा असा तयारीनीशी समरोजवर चालून आला आहे. हे समजताच संभाजी राजांनी रामसेजच्या रक्षणासाठी गोविंद महार, पानाजी मोरे, संभाजी पवार यांना मनाची वस्त्रे देऊन रामसेज किल्ल्याचे रक्षण करण्याची जबाबदारी सोपविली, रांगोळ्यात शहाबुद्दीन छानने गैरच, पुर्णपणे मंद वेढा घातला त्याच्याबरोबर अनेक कसकेले सेनापती होते अनेक तडव्ये सरदार होते (१६८२) रामसेजचा किल्लेदार म्हणजे नवीनच पातविलेला गोविंद पवार गोंडा पालक व असुमवी व क्कालेला स्वगामिष्ठ माणूस होता काही इतिहासकारांनी त्याचे नाव अज्ञात ठेवले आहे परं गोविंद महार हाच गडावर नवीन किल्लेदार म्हणून त्याची नेमणूक संभाजी राजा केली होती. पाहीश असुमवी काही इतिहासकार त्याचे नावही माहीत नाहीत जिहितांना जाणवते किल्ल्यावर धान्यशाळा मात्र भरपूर प्रमाणात होता, महोपाय नव्हत्याच गोविंदाने आवंत बुद्धी कौशल्य वापरून लाकडी तोफ तयार करून घेतल्या त्यातून किल्ल्यापासून साठवून ठेवलेल्या काढण्यात उलट पातळी केला. तो अत्यंत परिणामकारक ठरला त्याने शत्रुने केलेले हजे व राख

नव वेले - मराठे राजे अपरात्री भोगल सैनिकांवर तुटून पडून फायावणी करून वेळीच पुन्हा किल्ल्यावर परत फिरत असत. शहाबुद्दीनने पराक्रमघाटी पराक्रमाहा केले. किल्ल्याच्या तटबंदीवर परिणाम करक मारा करतो. याचा म्हणून किल्ल्यासपोरच्या संघ टेकडीवर एक प्रचंड लायकी मुरज रामरान स्थापरून शहाबुद्दीनने सुरेजावर तोणांचा मारा सुरू केला, पण किल्लेदार गोविंद म्हाराने आवेशाते प्रतिकार करून शहाबुद्दीनच्या आरोवर पुर्णपणे प्राची फिरविले वार आढवडे संपले, तरी रामराने किल्ल्यापरीत मराठी सैन्याचा आवेश वाढतच गेला.

स्वातंत्र्य किल्ल्याच्या मदतीला अभुतनांनी १ हजाराची फौज व रथांची भोसले यांना गोविंदाच्या हाताखाली मदतीस पाठविले. त्यांची रामसेजला वेढा घालून नसलेल्या भोगली सैन्यावर असा अघाणां वरदस्त हल्ला केला की, शहाबुद्दीन वेढा सोडूनच पळाला त्याने धेट जुन्नर गावले.

यानंतर औरंगजेबाने पेडपायचा हावणा ओढवून साण्याव बहादूरखान यास ताबडतोड किल्ला घेण्यास खानाकडे पाठविले त्यानेही अता एक युक्ती वापरण्याचे ठरविले अवघा मारा एका बाजूने करायचा, सैन्याची लढावळत करून, साच जोर ठिकवून दाखवायचा म्हणजे गडावरील मराठे सैनिक तिथे गोळा होतील, पण माराच्या बाजूने चार दोन सैनिकांनी डोंगर चढून वर जायचे व टावर चढून कामरेचे दार खाली सोडायचे व भोगली सैन्यास वर स्थापणे, भोगली निक आत घुसले कि, किल्ला आपल्याच झाला असा समजायचं असे ठरवून नेदूरखान मनाची सुदृष्ट्य हत्तला, अन्ना सरसी आपलीच होणार म्हणून मनात तो दृष्ट झाला.

तराम्याप्रमाणे सारं एकदम व्यवस्थित पार पडले आणि तेही अपेक्षित अशांचे झाले तटावरच्या भोगली सैनिकांनी सोडलेल्या दोरांना रल सैनिक ठिकवून आंगठ घडत होते. एथल्यात तटावर दोर धट्ट पत्तन ठेवण्या भोगली सैनिकांच्या दोक्यात इतक्या जोरातगोटे टाकण्यात आले, की त्या दोक्यात जागेवर चेंदमंदा होऊन दोराला लटकलेले भोगली सैन्य इतक्या जंचीने मनाली पडले कि सर्वेच्या सर्व भोगल सैनिक दलित पडून गेले. खाली असलेले

सैनिकस, गोफण, व दाडाचा मारा करून त्यांची डोकी फोडण्यात अहली. शिथोक जण जागेवरच अजाला प्यारे झाले, कित्येक भोगली सैनिकांची दाढ गोट्याच्या माराने हातपाय तुटले. कित्येक जण जागेवरच विवळत पडले आणि त्यांनी पक्षापक्ष व आवडा ओरडा सुरू केला.

आपली ही पण युक्ती फसली, म्हणून बहादूरखान धोडाप गण बसणार होता? त्याने एक नवीन युक्ती लढविली ती अशी की, मराठ्यांना काहीतरी जादूटोणां येत असणार, हे अफका गोविंदाचे भोगल सैनिकांत परतविली. म्हणून बहादूरखानने एका नामपित्त मांत्रिक बाबास बोलावून घेतले, मांत्रिक बाबानेही भोगलींनी लुटण्याच्या बहाण्याने एक युक्ती बहादूरखानात सांगितली, मग एका नामाकीत सोनारकडून तेंगर तोळ्याच म्हणजेच एक किलो राखणे इंग बननाचा साप तयार करून घ्यायचा व तो मंत्राने मारवायचा, त्याच्या पाजेबात पाणाप्या सैनिकांच्या मग कशाचीच भिती राहणार नाही. हि कल्पना यत्नास्वी हेंग्वर म्हणून मांत्रिकाने बहादूर खानास सांगितले.

बहादूरखान आता खुष खुष झाला. शेवटी तो दिवस ठरला. मांत्रिकाच्या हाताखालचा देखणा सोन्याचा स्तप, त्याच्या मधुन येणारी भोगल सैनिकांची संघ हळू हळू गट चळू लागली. अर्धा अधिक गडावर काहीही अडवणीकिसास घटता आले, अन् हातान माठेल एवढ्या मोठ्या दाडगोट्याचा दर्बास संघावरून सुरू झाला. तो सोन्याचा स्तप, मांत्रिक बाबा, अन् बावळट भोगल सैनिक, यांची त्रेधातिरपीट उडाली. हा सुध्दा वेत फसला, कित्येक सैनिक यांची त्रेधातिरपीट उडाली. हा सुध्दा वेत फसला, कित्येक सैनिक व पांत्रिक रक्त बंबळ झाले, तो साप फेकून देऊन मांत्रिक बाबानेही पळ काढला हे गोष्ट फसली, व बहादूरखान हातात झाला, लाखी रुपये वाया गेले दोन मातवर सोनपतीचा सपरोल पराभव आणि वर्षेपर वेढा आवळून सुध्दा रामसेजने धडा कितविला.

आता कासीमखान फिरमापी नेतृत्व घेऊन पुढे सरकला, पण हसमानच्या काळात सभाजीबाबांनी या शूर नेतृदार गोविंद नहरास विजेंदराची वस्त्रे, अन्

भरपूर कुमक पोहोच फेली होती. एका वर्ष उलटले. दोन तीन पाच वर्ष उलटले, वेढ्याचे पाच वाढदिवस साजरे झाले. पण हे रामसेज नावाचे ठेकडे आपल्या माध्यावरचा भाग्या धवज होताने फडकवीत होते. औरंगजेब विडला, आणि त्याने डोव्यायरील रत्नमंडीत मुसुट खाली काढून ठेवला. जोवर फिला घेण्यास यश मिळत नाही तोवर हा मुसुट भी डोव्यावर घालणार नाही अशी कपथ त्याने घेतली. औरंगजेबाला बोटव्या डोव्याने पित्तविण्णरा भेविंदा हा एकमेव संपाजी राजाचा सौकर ठरला.

बादशहा औरंगजेबाला आता कोणत्याही परिस्थितीत रामसेज हवा होता. कारण शाहजहान बादशहाने ददिमेत स्वारी केली तेव्हा त्याने पहिल्याच मुस्वातीला रामसेजचा फिला जिंकला होता. आणि त्यामुळे त्याला पुढेही झटपट यश मिळू लागले होते म्हणून रामसेज हा फिला शुभशभूत म्हणून जिघ्यायलाच इबा, अस औरंगजेबाला वाटत होत. शेवटी हा गुरवीर गोविंदाची बदली केली गेली, अन् नंतर आलेल्या विद्देदाराने फितुर होऊन रामसेज औरंगजेबाच्या स्वाधीन केला, अशा गुरवीर गोविंदाची कर्तव्यारी मात्र काही नगदूट लेखकांनी बाजूला ठेवून लिच्छण केले. असं म्हणावयास हरकत नसावी त्याची कर्तव्यारी श्रेयता आता समानासमोर आता खऱ्या स्वस्थान येवू लागली आहे त्याचा आता अभिमान बाळगण्याची अवस्थकता आहे गोविंद महाराकडे संग्रामीराजांनी आता एका मोठ्या पयकाची जबाबदारी दिली ती म्हणजे, औरंगजेबाच्या आदेशानुसार रणमस्तखाने आता कोकणात धुसला, आणि त्याने कोकण ताब्यात घेण्याचे मनसुबे रचले, मुकन्यखान सिद्दी, याकुबखान, रफीखान दारुखान, रामसिंह राठोड, हरिसिंह राठोड पदमसिंह राठोड, अशी नामांकित सरदार मंडळी दुसऱ्या कोकण मोहिमेत उतरली.

कल्याणवर घालून आलेल्या रणमस्तखानाचा बंदोबस्त करण्यासाठी संग्रामीराजे स्वतः घालून गेले. त्याच्याबरोबर रणजी चौतले गोविंद महार, केसोपत, रामप्पा महार, निळोपत असे फरा हजाराच पायदळ व दहा हजार

पोडेस्वार कल्याण जवळच्या टिटवाळ्या नजीक मुंबळ सुट झाले. पदमसिंह राठोड, व रामसिंह राठोड गारले गेले हरिसिंह राठोड पकडला गेला. संग्रामीराजांच्या सेनेने मोठाच पराक्रम केल्या प्रघेह विजय संपादन झाला (२७ सप्टेंबरी १६८३) रणमस्तखानाला गोविंद महाराच्या सेनेने रोकलं ते कोकणातून घाटावर पळून जाण्याच्या प्रयत्न करू लागले. मात्र रणमस्तखान घाटाच्या पायथ्याला मराठवाच्या कोंडीत सापडला चढाईमध्ये रक्त; संग्रामीराजांनी नेतृत्व केले होते.

औरंगजेबाला हे बातमी समजताच रहुड्याखान बघी, या आपल्या नामांकित सरदाराला रणमस्तखानाची सुटका करण्यासाठी आठ हजारची फौज देऊन पाठविले तो कोकणत उतरला, तो घाटाखाली उतरताच गोविंद महाराच्या जबरदस्त तुकडी ने त्याच्यावर जोरदार हल्ला केला, त्याच्यावर रहुड्याखानाने गोळीबार करून प्रत्युत्तर दिले. गोळीबार झाल्यामुळे मराठ्यांची फळाफळ सुट झाली गोविंद त्यामध्ये जखमी झाला व खाकी पदल त्याला योग्य वैजिकानी ताब्यात घेतले. या गुरवीराची सुटका करून घेण्यासाठी रहुड्याखानास दोन लाख होनांची खंडणी देण्याची तयारी दर्शवली, त्यावरून हा वीर महार गोप्या किती गुर असला. रहुड्याखानाने पैशाच्या बदल्यात, त्याची सुटका करण्याचे नाकारले आणि त्याच वेळेस मराठ्यांची दुसरी तुकडी तेथे येऊन धडकली आणि त्यांनी रावांनी मिळून रहुड्याखानास बरोडा घातला. मराठ्यांची जवळ जवळ पसस हजारची फौज तिथे जपा झाली.

रणमस्तखानाला सोडविण्यास आलेला रहुड्याखान मुरताच दमछाक झाला त्याने पुत पाठवून औरंगजेबाकडे आग्रही सैन्य पाठविण्याची मागणी केली. अखेर गोविंदात सोडविण्याच्या जटीवर मराठ्यांनी रहुड्याखानास सोडून दिले. आधी तरल्याप्रमाणे दोन लाख रूपये जर घेतले असते, तर पैसेही मिळते असते अन् रहुड्याखानाची पुर्णपणे मराठ्यांसमोर माघार घेतली या अपयशाबद्दल सुध्दा त्याच्या मनःस्थिती कळू शकते होती.

नंतर गोविंदाच्या जखमेवर इतज्ज करण्यासाठी त्याची रवानगी

रथमंडपवर करण्यात आली, सुमारे दोन महिने गोविंदार इताने कल्याणत गेली एवढी पोठी गळम पोळी लावल्यामुळे झाली होती गोविंद इताने दुष्टाभ्यासुन पुण्यपणे बस झाला होता संभाजी राजावर असलेले गोविंदाचे अगार प्रेम गोविंदाक धांवु देत मळगे अशाच संभाजी राजांनी एका मोहिमे हत्ती/घेगली गोव्यापासुन तीन किलोमीटर अस्तेत्या ख कित्यावर संभाजी राजांनी हत्ती कल्याणचे त्रुविले मन्थाप पुस्तकात वा कित्याला सेंट स्टापीया किझ अवा घेणेच अस्मता, तरी हा सेंट स्टापीया किझ म्हणजेच कुंभार जुव्याचा किझच होय ह्या मोहिमेवर ज्ञातना गोविंद व त्याच्याकरोबर फक्त ४० गावळे घेऊन महाराज स्वतः ३०० गावळे घेऊन कुंभार जुव्याच्या कित्यावर आले संभाजीराजच्या सैनिकांनी हा किझ जिझला, तेव्हा ३०० भगाची प्रमद भजेन भुज्ज अलहोरने तेथे हत्ती प्रचमिला करत कित्याच्या फक्त गोविंद आणि त्याचे ४० साथीदार होते जाताना शेतीचे बांध फोडून त्याने चोहोकडे पाणीत प्रणी कसून टाकले होते परभ्याची फीज कित्यात पोलेचु नवे म्कून हा सगळा खटलोम त्यांनी वेव्हा होता म्हात्तानी किझ खाली वेव्हा, परंतु म्हात्तार्थी दुसरी ३०० गावळ्यांची टोळी कित्यात घुसली शेतीचे बांध फुटल्यामुळे सगळी कडे पाणीत प्रणी झाले होती. अन् म्कून स्वतः वीर संभाजी म्कून येत होता

आता आपली घटका मरती आहे. हे व्हाईराय मन्थु। चुकला. परंतु खाला अगत्या येळी एक नोक सापडली आणि डोळ्यादेखत व्हाईसरोधने तेथून जैवधेगा फळ काढला हे संभाजी राजांनी पाहिले त्यांनी घोडी तळीव पाण्यात घातली थण घोडा पाण्यात पाहून जावू लागला खडे म्गुळने दरीच पळ्यात खडी मारून घोडा पकडला आणि राजांना बाहेर सुखरुपणे आणले व गोविंदराय सन्मान करून शेथील कित्यावर कित्यादार म्कून नेमणूक केली

हंपीरयव मोहिते करसेनापती कडून गोविंदास मेलविणे आले आणि वार्डजवळ सर्जास्तान हा मोवळ सेवापती आला आहे हे समजल्यावर गोविंदाचे ह्या वेळेस खुपच शीर्ष दाखविले, सर्जास्तानांची एक तुकडी गान्द केली. हंवीरराय

अग्याडीवर असताना सर्जास्तानने दागलेला एक तोंपेचा मोठा गोव्हाच हंवीरराय मोहित्याच्या पाठीत येव्हा आकडल्या व हंवीरराय वा कडाईत नघपाण झाले मराठी फौज हंवीरराय पडल्या त्यामुळे पळ करवू लागली अशातच गोविंद महार त्यांना आकडले हेउरुन लढण्यासाठी प्रेरित झाले त्याने लढण्याची शर्थ केली आणि सर्जास्तानला तेशून पिटावून लावले. संभाजी राजांना हि कतपी कळल्यावर अतिश दुःख झाले. एक प्रकारे संभाजीराजाचा खडमहस्त व नष्ट झाला परंतु गोविंदानी दखविलेल्या पराक्रमानी महाराज त्यावेळी खुप झाले

इफळे हंवीरराय मोहित्यासारखा परध्याची गोप्यत पडल्यामुळे औंगजेम भगोमन खुप झाला. त्याला आता एक मोठी जागा निर्माण झाली कि, आता संभाजीस त्याचे सोसोवरे साथ करणार नाहीत. अशातच त्याने फंद पितुरीचा एक डब लफण्याचे तन्वून संभाजी म्हात्तार्थी सज्ज म्हात्तार्थी भगोनी म्हात्तार्थी घडवून आणण्याचे कटाक्षरस्थान रचले.

शेख निजागास (मुकभ्वाखान औंगजेमाने याव वेळेस कोल्हापूर पन्हाळा भगात सैन्य देऊन खाला केले. नैपके या वेळी संभाजीराजे शिपरीचा संदेवरत कल्याणराठी त्या भगात आले. हि बागमी कप्रेजी शिके यांस समजताच संभाजी राजास घाबरून भगोजी शिके पडून गेला, हि गोष्ट संभाजी राजास सफ्यताय त्यांनी आपला मोर्चा मागे वळविला ते रायगडाकडे कुस कल्यासडी खाला झाले, वाटेत शन्तगिरी जिल्ह्यातील सगमेश्वर येथे संभाजीराजे थाकले अस्तान्ताय, भगोजी शिके पुकच समाला येवून मिळाला, व तेथे शिपदासाचा एक शिष्य रंगदास स्वामी यांत बरोबर घेऊन त्यांनी जमळ्या असण्याचा दुस मागने मुकभ्वाखानास संगमेश्वराची वाट दाखविली.

इकडे संभाजीराजे रायगडाकडे सगमेश्वर सोडून निघले, जंततानाचा संभाजी राजे संगमेश्वर येथे आले आहेत. हि बातमी शेथील जंतकच्यांना समजल्यावर त्यांनी राजांची बंध भागवून आपली माहली त्यांच्या कानावर घालण्यास तुख्यात केली त्यामुळे जंतकच्यांच्या जटील सपस्या असल्यामुळे

राजांनी सोबत असलेले काही बुरकित मावळे त्यात संताजी घोरपडे, राधप्पा गह्वर गोविंद महार व इतर सुमारे ६०० मानळे पुढे पाठवून दिले सोबत फक्त म्हाळेंजी जाका, घोरपडे, व पत्रास, सात लोकच ठेवून घेतले. आणि त्यांना असा सांगण्यास आले कि, मुदील कियकूजच्या मुफाफी आपण भेटू नसत तुम्ही तामडतोड पुढे व्हा, राजांची आज्ञा असल्यामुळे हि सगळी शूर ध्याळी मंडळी पुढे निघून गेली इकडे राजे शेतकऱ्यांची तामडता जाणून घेवून त्यांना मदतीसाठी काही बळम सरकारी खर्चातून देत असतानाच, अचानक मुकपरखानाचा वेढा पडला, तेथे खुष मोठी शुभघडती झाली राजाचे सैन्यबळ कमी असल्यामुळे सजांच्या व्याटिकाणी पोटा परामभ होऊन राजे त्याचा सोबती असलेल्या कवी कलशा राधेत पकडले गेले. (इथे संभाजी राजांचे वित्तुत्व धरित किर्तित नाही कारण हा खराबाम संभाजी राजांच्या चरित्रातून आलेला आहे इथे गोविंद महाराचे वृत्त आणि पराक्रम हा विषय घेऊन असल्यामुळे तेथे घडलेला इतिहास वर्णन केला नाही)

संभाजी राजांचा शेख निजाम उर्फ भुकरबखानाने दोर खंडास बांधून घोड्यावर बसवून कडाह मिरज, फान्टाप, बारापती मार्गे बहादूरगड येथे आणले. त्यावेळी औरंगजेब अकस्मात येथे होता. त्याला हि बातमी रागजल्यावर त्यानेच बहादूरगडावर संभाजीस घेऊन या, असा हुकूम सोडला त्यानुरवर संभाजीराजे व कनि कलश बहादूर गडावर कैद करण्यात आले.

इकडे संभाजीराजे मज्जापून या आले नाहीत म्हणून संताजी घोरपडे, गोविंद महार ज्योतिबाजी केसकर राधप्पा पहास काळजीत पडले. तेव्हा दुरात्याच दिवशी त्यांना संभाजीराजे प्रकटले गेल्याची खबर मिळाली ह्या सजांच्या राजे पकडल्याचे अतिशय दुःख झाले. आज्ञा कस करणे कोठे शोध घ्यावा, म्हणून ते तामडतोड राधमडावर आले व महाराजी येसुबाई यांच्या घनावर हि बातमी घातली हि बातमी ऐकून येसुबाई महाराणी राहोमाना मोठा धक्का बसला, परंतु अशा परिस्थिती मध्ये सुध्दा त्या सावरल्या व त्यांनी तामडतोड संभाजी राजांना नेथके कुठे घेऊन गेले आहेत हे शोधण्यासाठी शोधपथके तयार केली त्यात संताजी घोरपडे याने दहा

हजांखची फौज शोधपायांसाठी दिली. गोविंद यांचे मुमहेराचे काम दिने त्यांच्यासोबत उभारल्या पाहेरची विश्वासु माणसो म्हणजे किक मंडळी दिली गोविंदाने प्रथम आपल्या ह्यारीच्या बळावर पुढे मज्जात येवून शोधशोध केली, संताजी घोरपडे मात्र कणाडच्या मोगली तळखर येवून त्यांनी तथील मुघल छावणीत छुसुन मोठा हल्ला केला त्यामध्ये त्यांनी तथील सळप्रमुख आलेल्या सुभेदार यास पकडून बेदम मारहाण करून जिणे मारण्याची धमकी दिली तेव्हा त्याने आपले नाव रज्जिरे महुमंद असल्याचे सांगून सभाजी राजास बहादूर गड याचे पेंडगाव जि बहादूरगड येथे येऊन कैद येत्याचे सांगितले तेव्हा त्यास संताजी घोरपडे याने सोडून दिले

परंतु त्याने जिवाच्या मिनीने हि गोष्ट संताजीस सांगितली होती, त्याने पुन्हा असोही, केले कि. तामडतोड एक स्थळ पडतून बहादूर गडावर हि बातमी पोहोच केली. कि, संताजी घोरपड्यास कोणाकडून तरी हि बातमी समजली आहे रोव्हा हा संताजी सुमारे १० ते १५ हजाराची फौज घेऊन बहादूरगडाकडे रवाना झाला आहे. हि बातमी औरंगजेबस समजताच तो विचार करू लागला कि हे भरतु कसब येणेत्याही कमी पोलीस व सभाजीस सोडवून नेतील, तेव्हा यावर काहीतरी उपाय करायलाच हवा, असे ध्यानी आणून त्याला जाण्याची आठवण झाली आज्ञा हा. मज्जा रज्ज या येव्हा असताना तेथे कसब मापयेते एवढ्या लांबून सुध्दा माझ्या कैदेतून निसटून गेले होते हा बहादूर गड तर सभाजीचा मुख्य शिवाय हा किल्ला सभाट धर्मीनीवरचा गड मराठे किल्ला लढविण्यास एवढे तयारच आहेत. प्रचंड हाँगरी किल्ले मुध्दा ते प्रोव्हा विताफिने कबीज करतात. तेव्हा हा किल्ला ते माझीच्या टांगळातल्या सभाट कल्ल मोठा हल्ला करून संभाजीस सोडवून नेतील,

तरी औरंगजेबस त्याच्या मुमहेराकडून २ माहीती मिळाली, त्याने संभाजी राजस एका फररयेतेतून तेवून काही सत्ताधारी बोलणी सुत केली व संभाजीस येथे ठेवल्याने काय धोका उत्पन्न होवू शकतो, हे सांगितले. त्यानुसार औरंगजेबाच्या प्रमुख सल्लागारांमध्ये रवाराव भाभाचा बहादूरबड्या ब्राह्मण किल्लेदार

होता तो भोज घाणाच मुदीमान व कपटी स्वभावाचा होता त्याचे गांव पुण्याजवळ निमा. इंद्रपतीच्या संभारवर असलेले तुळापूर हे छोटेसे खेडे होते. ११ शिवाजीच्या स्वराज्य स्थापनेच्या काळात गैहनी विरोध करीत असो, विजापूरच्या अदित्यराहाच्या दरबारात तो गैहनी आपले प्रस्थ ठिकवून असे परंतु औरंगजेबाने जेव्हा विजापूर काबीज केले तेव्हा तो औरंगजेबाच्या सैन्याचा दाखल झाला, कारण विजापूर जिंकण्याच्या वेळेस त्याने औरंगजेबास आशुन मदत केली होती. हे झाल्यात येऊन त्याने औरंगजेबाने त्यास बहादूरखान्नावर खास राजागार, विश्वासू, इराफ म्हणून गद्दत केली होती, त्याची पूर्वीची हथिपत्ता म्हणजे अहाची राज्याच्या पुरव्यावर मुरारजगदेवने गाढवाचा नांभर फिरवला होता तेव्हा सुध्दा ह्या राजाबाचा बाप श्रीभर राखराव हा त्याच्या सांगित होता

महाजीराणे ज्येष्ठेची अहमदनगरची निजाम शाही सोडून विजयपूरच्या आदित्यराहाकडे जाण्यास निघाले, तेव्हा मुरारजगदेवाने त्याची मध्यस्थी म्हणून स्वतः, राजाजीराजास विजापूरकडे नेण्यासाठी तो आला. जमवतांची पुण्याजवळ खेड येथे भेट झाली व ते विजापूरकडे निघाले असताना मुरारजगदेवाने महाजीरास एक पुन फोट सांगितली ती अशी कि, स्वतः मुरारजगदेवास एक महारोग त्यावेळी झालेला होता व त्याला त्या रोगाने पसरत असल्याचा वाटत होती तेव्हा ह्या असल्या गुप्त रोगावर इलाज करणारा कोणी वैद्य ह्या भगात पाहे काय? असे विचारल्यावर राजाजीरा नागरबाब च्या भिमा इंद्रपतीच्या संगमावर ह्या व्याधीवर इलाज करणारा एक वैद्य असल्याचे माहित होते तेव्हा त्यांनी गद्य बलिघाचे गद्य असलेले नगरगाव म्हणजे आजचे तुळापूर थ ठिकठिकाणी रुद्रनाथ नावाच्या एका प्रसिद्ध वैद्यासमोर मुरारजगदेवास येऊन बसले.

रुद्रनाथ महाराज नावाच्या वैद्याने मुरारजगदेवाची सधसनी केल्यावर त्यांना पाही दिवस उपचारासाठी आपल्याला येथे थांबावे लागेल असे सांगितले. तपनुसार होजारी अरगान्या यत्ना त्याची व शहाजीराजाची मुलापात्री कोव पालण्याला आली. सुमारे एकवीस दिवस उपचार केल्यानंतर मुरारजगदेवाचा हा

गुमरोग पुढेपणे बरा झाला पण बरा झाल्यावर मुरारजगदेवाने रुद्रनाथ नावाच्या वैद्या महाराजास दक्षिणा म्हणून काय देऊ अशी विचारणा केली असता, होजारी असलेले महारोगाचे मंदीर आणि पुरस्कार म्हणजे जिर्णोद्धार वस्तुन या असे सुचविले. मुरारजगदेव हा विजापूरच्या अदित्यराहाचा खोबी असल्याने त्याला कुठल्याही खर्चाची कायदास मरुती स्थाने गावडतोब रोग बरा केल्याचे उपाकर म्हणून गेष्टील नागरावये मोठकळीस झालेले संगमेश्वर महादेव मंदीर बांधून दिले

आणि त्याचा पिढी म्हणजे सागता सनारंग कल्पखे उरवून काही ब्राम्हण बोलावून घेतले. त्यांची नावे पुढील प्रमाणे

१) सोनभट देवगिरीस्त दरबार विजापूर

२) नरसिंहभट अग्नीहोत्री विजापूर

३) ज्येष्ठभट जेठयार नाशिक

४) यान्भट राजेगावकर विजापूर

५) ज्येष्ठभट सुदामे नाशी बनारस

६) महादेव भट पुरंदरे पुणे (नामासाहेब पुरंदर्याचे पुर्वज)

७) पुराणिक ज्येष्ठभट वागरी बनारस

८) पुराणिक भट वैष्णव दरबार विजापूर

९) भानुभट वैष्णव जौदरा नागनाथ

१०) गौरीभट जेरे विषळू

११) अण्देवभट विजय पदरपूरकर

१२) बाळभट पुरोहित नाशिक

१३) रंगनाथभट ग्रामजोतीशी पुणे रामदसी

१४) सनेभट ग्रामजोतीशी वाई घाट

१५. पुंडलीक शास्त्री हरिदास चाई घाट
१६. अंबकभट्ट उद्देकर विजापूर
१७. श्यामराव, रावरा, लखरीकर एकथ नावाने विजापूर
१८. मोरेश्वरपंत वळे पुणे
१९. भानभट्ट परकळे स्थानिक, पुणे
२०. काशीपंत देवविनीस्ते (गोवाशी) पुणे
२१. गजानन ब्रम्हे विजापूर कर
२२. महादेव बट पुराधिक (धावर) पुणे
२३. विष्णुपंत शतमी देव चिंचवड देवस्थान

२४. बाळभट्ट नगरकट अहमदनगर प्रामज्येनीनी सनकाडे गुरुजी (हि सार्थ गावे शिवरात्रि सख ४ मध्ये व १९ कलमी बखर मध्ये समाविष्ट आहेत हि २३ सप्टेंबर १६२३ सूर्यप्रलय वारे सोमवार रोजी हा कार्यक्रम विधी पार पडला तेव्हा मुरादखानदेवाने भगवद्गीता नाम लोकाची वस्ती असलेल्या या नगरगावचे संपूर्ण अधिकार त्या ब्राह्मणांच्या हस्ते विधी करून घेतली व संपूर्ण नागरगावचे समकर्मण तुळा-तुळपूर असे वेगळे हे सव्ण ब्राह्मण व त्यांना सहज्यासाठी मोठ मोठे घाडे घोवीय भाषात सरस निरक्ष शिक्षाप्रप्तगे वाटून दिले. पुढे शिवाजी राजांचा स्वराज्य विस्तारणेच्या कार्यात तुळदा हे लोक आदिलशाहाकडेच त्याची मर्जी रखून होते परंतु शिवरायांना उपद्रव करण्यास सदातीस मात्र त्यांनी चालूच ठेवला हाता शिवाजी राज्याच्या कारकिर्दीमध्ये वर क्र. १७ असलेला साधारण नाण्याचा ब्राम्हण जायसीच्या कंदराव गोन्दाच्या बदरी कारवून घेऊन काम करत असो पुढे शिवाजीराजांनी जायसी जिकन्यानंतर तो विजापूर दरबारात आपले वस्तान बराविण्यासाठी रुजू झाला विजापूरवर जेव्हा मंतराच्या काळाचा म्हणजे शिवाजी राज्याच्या निर्वाणानंतर औरंगजेब जेव्हा संभाजी राजावर चाल करून आला तेव्हा याच साधाराने औरंगजेबाला विजापूर कस विरुद्ध गुप्तपुष्पने कदा पाली

औरंगजेबाने जेव्हा विजापूरवर आपली सत्ता प्रस्थापित केली तेव्हा औरंगजेबाने या शायराकची सुध्दीमत्ता पाहून त्याला आपले सल्लागार म्हणून नियुक्त करून घेतले याच सुमारास सभाजीराजे पकडले जाऊन त्यांना बहादूर गडावर जेरबंद केले

औरंगजेबाने सत्ता प्रस्थापित केली जेव्हा इतर काही सल्लागार बोलविले त्यात शायरावाने दिलेला सल्ला औरंगजेबास एकदम पटला. तो असा, संभाजीराजे बहादूरगडावरच कैद आहेत असे दाखवून त्यांना जुने नगरावर असलेल्या तुळापूर या गावी हलविण्यात यावे हलकताना त्यांना दहशत बसवून म्हणून त्याची पित लाटण्यात यावी म्हणजे तो आपण शांगल तसं संभाजीराजा बगेल, म्हणजे स्वराज्याचे फिर्ते आपल्या स्वाधीन झाले शिवाय औरंगजेब हा जातीने पुस्तमान तो संभाजीला नागरावरासहच म्हणजे तुळापूर या हिंदु धर्मस्थळावर कबाला पेंऊन पाईल, म्हणजे मराठ्यांची फसगत होईल व बहादूर गडावर हल्ला केलील, तेव्हा आपले किपाई त्यांचा तेंपेच मुकाबला केलील, व आपल्याला संभाजीस तुळपूर बेधे सर्व गोष्टी संभाजीकडून कमल करून घेता येतील.

हा शायरावस्त्या सत्याप्रमाणे संभाजी राजात एका धागेरज्या घेतावर बसवून तुळापूरच्या दिशेने स्थाना काढण्यात आले वंटावर बसविण्यासाठी वेडेवाकडे कपडे त्यांच्या अंगावर चढविण्यात आले हिंद कळवल्यानंतर हि ब्राम्हण मंडळी इतकी आनंदित होती, कि ती स्वतः नाचू लागली. तुळापूर येथे पोहोचल्यावर जेथे संगमेश्वर मंदिर बांधले होते. त्याच्या पिछाडीवर औरंगजेबाने आपला तळ ठोकला कारण तेथे अता ब्राम्हणांनी संभाजीराजास आपल्या नावावर घेतले. एक प्रकारे त्यांना आता संभाजीराजाचा अगन्वीत छळ करण्यासाठी औरंगजेबाला प्रोत्साहित करावयाचे होते.

औरंगजेबाने प्रथम संभाजीसमोर एका तहाचा प्रस्ताव सादर केला, तो म्हणजे हे संभाजीराजा, तु इतका सामर्थवान आहेस, कि माझ्या सारख्या जणवस्था औरंगजेबाकडही तु सुमारे ९ वर्षे यशस्वीपणे लढा दिला आहे. तुझ्या सारख्या सामर्थ्यशील मुलाची मला किंवा वाटते तेव्हा तु सहाद्रीच्या अंगावरचे सर्व

पितळे मला पत्र दे. त्याच्या बदल्यात मी तुला उत्तरेकडील हवा देवदा, पाणशिल तेवढा, भुतुखं मी तुला देऊन टाकतो. जर तद्द्वारा प्रयत्न औरंगजेबने संभाजीनगर माळला परंतु संभाजी राजांनी अगोदरच उत्तर देऊन हा राह कुठल्याही अटीवर मान्य नसल्याचे सांगून टाकले. नंतर औरंगजेबने दुसऱ्या प्रयत्नात सहाद्रीच्या अंगाखांद्यावरचे उर्गच्या सर्व गडफिहडे म्हणजे स्वराज्याच्या खडिन्याच्या बाय्या व कोण कोण कोण माझ्या सैन्यातील तुला फिराव आहेत हे मला सांग नाहीत तर तुला ठार माराम लागेल परंतु संभाजीने औरंगजेबाचे हे हि म्हणणे धुडकावून लावले.

नंतर औरंगजेबने एक विचार करण्यासाठी वेळ द्यावा, व एकाद्या गुप्तगुप्त ठिकाणी त्याला नजरवेढेत ठेवावे, हि कल्पना त्यांनी आपला विश्वासू राक्षस यास सांगितली. राक्षसाचे विचार झाला कि, संभाजीस जर अन्न इतर ठिकाणी तेवढे आणि उद्या जवळ संभाजीने विचार करून औरंगजेबाशी शस्त्र कलम आपली सुटका करून घेतली तर आपले काही खरे नाही त्या संभाजीस आपणच धेधे आपले आहे हे सारे संभाजीस धुणधणे समजले आहे.

तेव्हा त्यांनी औरंगजेबास भटकविण्यात सुरुवात केली. झाला येथेच सर्व काही करून पारगमन लावा नवीनर हा शिवाय त्या आहे आपल्याला भुल्ल पश्चाताप करण्याची वेळ आल्याशिवाय राहणार नाही हि गोष्ट माझे औरंगजेबाला विचार करायला लावणारी होती, कारण हे दोघेही पितापुत्र त्याच्या म्हणजे औरंगजेबाच्या आपल्याच्या दरबारी घडली होती, तेव्हा जर मी या पितापुत्रास तेथे ठार मारले असते तर मला म्हणारमणे या मुलुखात अग्रा शहर सोडून पावे लागले असते.

आणि म्हणून औरंगजेबाने संभाजीराजास सुळामुर येथे मंदिरा जगोर जगे केले. आणि त्यास तेथे ब्रह्मणाच्या मंदीराच्या एक खांबास साखळदंडाने घट्ट स्वरुपत बांधले गेले त्याच्या सोबत कपडे कलशालाही बांधले गेले आणि पुन्हा एकदा संभाजीराजांना स्वतः काही महत्वाचे प्रश्न विचारायला सुरुवात केली

औरंगजेब महाराष्ट्र सुभारे आठ वर्षे गुंजला होता, परंतु तरीही संभाजीने एकाही सुद्धात हार मानली नव्हती याची एगिती जाय होती ते मला सांगाय, असं औरंगजेबास वाटस होते म्हणून औरंगजेबाने संभाजीचा विचारणा केली कि, अशी कोणती युद्ध शास्त्रातील कला तुझ्याकडे घपलध आहे कि, माझी इतर सर्व राज्यशास्त्रा असाताना सुध्दा, माझ्या सासऱ्या राजेत्वाला सात लाख फौजेतरी या महाराष्ट्राच्या मातीत तु सुभारे आठ वर्षे धेळवलेलस नंतर संभाजीस म्हणाला तु आता मला शरण ये आणि स्वराज्याचा सर्व कायदार व किंते आणि छणिमा माझ्या स्वाधीन कर व माझे मादलीकदय फक्त हे औरंगजेबाचे बोलणे संभाजीराजांनी ऐकून घेतले व ऐकल्यानंतर म्हणाले कि औरंगजेब तुझ्या प्रश्नांना मी उत्तर देतो परंतु माझ्या अंगावरचे हे साखळदंड सोड, म्हणजे मी आपल्याशी बोलू शकेन.

तानुसार हसामात्र आदेश करून, औरंगजेबाने संभाजीच्या अंगावरचे साखळदंड सोडले आणि त्यास मनी संभाजीराजांनी औरंगजेबाच्या ताब्याकडे गेप घेतली (राध्या हा दगडी खांब व अंगवस्त्रे कापडीमाळ, तुळामूर येथे पाहायलास मिळतात) आणि औरंगजेबाच्या संघटीतांचे हात धातला आणि औरंगजेबास खाली पाडले. कारण शत्रुराजे म्हणजे काय समोशन आला तरी त्याला टच टच फाडण्याची ताकद राजेनी कमजवली होती.

लावडतोच औरंगजेब पोठयाने अड्डा आड्डा जसा ओरडला. औरंगजेबाच्या सखालदंडांनी लागलीच संभाजी राजांना ओरडत मागे ओढून साखळदंडाने जेसंद गेले परंतु संभाजी राजाकडून झालेल्या प्रत्यक्ष हल्ल्यामुळे औरंगजेब धरधर घापू लागला आणि स्थाने शाही हुकूम कडून प्रबट विद्वलेल्या अवस्थेत संगमेश्वर गंदिराच्या छत्र्या हातला एक पोलादी खांब ठेवण्याचा हशारा असल्या हाशामला केला, पोलादी खांब साखळदंड सोडून झाल्यावर संभाजीला स्थ खांबाला साखळ दंडाने घट्ट बांधण्यात आले आणि कलशाला सुध्दा दुसरा मृत्पुस्तंभ बांधण्यास सजायला आला शिमायांनी दोन्ही मृत्पुस्तंभ लावडतोच तयार केले दोघांमही

नंतर रायारवांच्या म्हणजे ब्राम्हणांच्या संख्यानुसार सजा करण्याचा हुकूम औरंगजेबाने फर्मावला व त्याचा येथे उपस्थित राहण्याचा सक्ता देण्यात रायारवाने औरंगजेबस सांगितले कि जहांगिरात अव देर करणे की कोई भी अवश्यकता नही बघी है। अपनी काश्चाई फरसे की तैयारी शुरू कर दो। हमने आपको जो सत्ताह दिया है, इसीकी तरहले ये काफरोंक मृत्यु होना चाहिए। मग उत्तराप्रमाणे अत्यंत बेदनाकास्त, म्हणजे होळें तान सळईने काढणे, हाताच्या बोटाची नखे उपटणे, कानामध्ये सफळते शिरो ओतणे, त्यांची जीभ छटणे, अगावरची फातडी बोकड सोतल्याप्रमाणे फाडणे व त्यावर पिठाचे धाणी फेकणे इत्यादी प्रकारे संभाजीराजांचे चाललेले हल्ले पाहून तेथील तुळामूरकर ब्राम्हण मंडळी मात्र आनंदोत्सव साजरा करीत होती. संभाजीराजे मात्र बेदना सहन न झाल्यामुळे विषयुक्त होते. चौवीस ब्राम्हणांनी मात्र हा प्रसंग घालू असताना औरंगजेबसमोर शतबटी कोटी यज्ञ आरमण्यासाठी परवानगी मागितली व समेश्वर मंदिरापुढे या यज्ञाचा आरंभ पुरा वेत्त

यज्ञात आहुती दिलेल्या तुमचा आणि छाकळाचा धूर जेथे संभाजीराजाना व कवी बळशाला बांधण्यात आले होते त्या मृत्युच्या स्तंभापर्यंत जल होता गेला जिवंत ठेवता कबला नये हा एक मगुर पसठा आहे याचे मनुस्मृती पद्ये सांगितलेल्या कायद्याप्रमाणे हाल चालता पाहिजे.

याला लगेच मरण येणे म्हणजे पाप होईल, औरंगजेब मनुस्मृतीवाल्याच्या आहाची गेला होता, कारण औरंगजेबला तुळामूरला म्हणजेच सुरक्षित ठिकाणी आणण्याचा सक्ता तुळामूरच्या ब्राम्हणांनीच दिला होता उत्तराप्रमाणे औरंगजेबाने पुन्हा एकच प्रश्न विचारला, कि हे सभा आता मु बोलूही शकत नाही आणि ऐकूही शकत नाहीस फक्त खुनेनेच तो प्रश्न विचारला गेला परंतु काहीही प्रतिसाद न आल्यामुळे दुसऱ्या दिवशी म्हणजे १२ मार्च १६८९ रोजी हिंदू धर्मानुसार गुटी पाडवा म्हणून नवव्व सजरे केले गेले या दिवशी धरोघरी भगवा ध्वज उभार केला जातो.

नवीन वर्ष मानले जाते. (खालीबहान शकाप्रमाणे) घावीयाद मनात ठेवून तुळामूरकर ब्राम्हणांनी औरंगजेबाला आदेश केला कि, याला आज ताबडतोब संपवून टाक मग आदेशाप्रमाणे दोन गाडी फरशी व भाले घेऊन आले, व कयी कलशाचे व संभाजी राजांचे हातपाय एक एक करून तोंडप्यात आले एका हशमाने खडप्याचे धारदार पाते संभाजीराजांच्या मानेत घुसविले व ह्यूह्यू मनुसभूतीतील सहीतेप्रमाणे व कुशाणातील काही कसब्याद्वारे हाल हाल करित फिर धडावेगळे केले जशा प्रकारे संभाजी राजांना मोगलाचा कटनकाळ तरलेला शिवमुत्र मिमा - भागा ईंद्रायणीच्या त्रिवेणी संसमावर मराठा साम्राज्याच्या रक्ताचा घाट. शमुसाजे अन् कवी कलशाच्या रक्तानी त्रिवेणी संगम झल झाला.

नंतर लगेच औरंगजेबाने तुळामूरकर ब्राम्हणांच्या सांगण्यावरून एक फतवा जारी केला, कि संभाजीचे प्रेत हे जगली स्वायत्तताती म्हणजे कोल्हे, कुत्रे, गिधाडे इ. प्राण्यांना खाल्यासाठी फेकून द्या, आणि त्याचे प्रेत जो कोणी उचलण्याचा प्रयत्न करेल त्याला ताबडतोब मृत्युदंड या असा आदेश जारी केला परंतु काही तेथील ब्राम्हण लोकांनी त्याचे मुंडके आपल्या स्वाधीन करा म्हणजे आम्ही उघा गुटी पाडव्याच्या दिवशी त्याचे प्रेत पाल्याला दागून घ्याव्या ध्वजाऐवजी नवी गुटीची पध्दत सुरू करू व त्याप्रमाणे त्यांनी दुसऱ्या दिवशी संभाजी राजाचे मुंडके, त्याला हिरवागार कडू लिंबाचा पाला खेटराची माळ, आणि साडी नेसवून तुळामूर गाव व आसपासच्या गावामध्ये हि पिरवजूक काढली ज्यानी भिस्वशूक काढली त्याचे नाव आहे रायाराव झा रायाराजानेच गुटीची हि पालव ताब्या, साडी कडूनिंबाचा पाला झाची पध्दत संपूर्ण महासम्राट राट केलेली ती आजतागायत चालू आहे

इकडे येसुबाई महाराणी यांच्या सांगण्यावरून बहादूर गडाकडे निघालेले सताजी घोरपड्यांनी बहादूरगडावर हल्ला केला परंतु संभाजीराजे तेथे नसल्याने ते निराश झाले गोविंद महाराबे व शिबर्पाचे पक्षक या बेळी, चाकण परिसरात संभाजी राजांचा शोध घेत असतानांच त्यांना त्यांनी पाडविलेल्या एका हेरामार्फत

संभाजीराजांना तुळजापूर येथे आणले असल्याचे माहिती मिळाली गोविंदाने तुळजापूरकडे निघण्याची संधी शिव मंडळीला बरोबर घेऊन केवळ त्याच्या सोबत फक्त १०० पावसाचे तुकडी होती ते लपत उभे तुळजापूरच्या आसपास भटकणे बाबत गावी आले असून त्यांना औरंगजेबाने संभाजीराजास तार मारले.

असल्याची माहिती मिळाली हि माहिती मिळताच गोविंदाला एकदम गहिराच आले, त्याला राजांची सावरची सावरची जातकण येऊ लागली अशातच पावसाचे माहेस्वासीन असलेली ननाबाई नागाची एक सौ कि, जिने संभाजी राजाला मारल्यानंतर त्याच्या देहाचे तुकडे हाडमागी कोठे टाकले आहेत, ते तिने पाहिले होते. प्रेतांचे तुकडे कट्टन हाडमा नदीपलीकडे वतु शु। पावच्या इदीत फेकत असताना ती तुळजापूर येथील घाटावर कपडे पुण्याची मातीही घेऊन आली होती तिने हाडमांना पाहताच धका खडकाआड ती लपून बसली होती तीस कडेणीही मुलगाच नव्हतो ती लोकांची कापडे पुण्या भाडी घालून तिचा छेदनेवाह करित होती हे दृश्य पाहून तिने आपले माहेर असलेल्या पावसा बावी आणायस निघाली असताना तिने गोविंदाच्या मागसाठी बोलणी देवली व ति त्याच्याजवळ जाऊन तिने प्रेतांचे तुकडे कट्टन मिना ईश्वरणीच्या संगमापलीकडे टाकले असल्याचे गोविंदास पावसा घाबराय सांगितले तसा गोविंदाने दिला दिर दिला व जमच्या सोबत तु पुन्हा तुळजापूरला चला व ती जाण लांबुनच दाखव अस सांगितल्यावर दिला दिर आला, व गोविंद व इतर शिव मंडळी सोबत ती पुन्हा जंगलाच्या आडपुढे तिने लांबुनच ती आता गोविंदाना दाखविली त्या जंगलाकडे गोविंदाचे लस बसे तेव्हा शिव अनेक कुडी. मोठमोठी निभाडे सगळे इतर मधी. प्राणी गोळा झालेले गोविंदाने पाहिले तसा गोविंदाने हेबरछा फोडला, परंतु इथे एक गोष्ट वेगवेगळी पडली.

सामर्थ्ये जनभाई नागाची दिव वेपता असल्याचे काही जणांनी सावरसच नावाच्या सामर्थ्यास साधितम्ही सगळ्यात तिरा सडव आलेल हावा रोमना नदीकिनारी तिने पुण्याचे गतोडे तसेच टाकून दिले होते व ती पावसास निघून

घालली होती परंतु तीने गोविंदास प्रेत केलाहेती जाण दाखविल्यावर ती पुन्हा तुळजापूरला आपल्या सहला घेऊन आली असता तिचा संतय आल्यामुळे तिने हाडमांना घून तार मारण्यात आले असली हा खोशित शिवरे घेऊन मिना इंदराणीच्या संगमावर जमि आहे कदाचित जर इतर मिने संभाजीराजांचे प्रेत कुठे फेकले आहे हे जर पाहिले नसते तर अनेक दृष्टिद्वारांवर मंडळींनी सगळीस औरंगजेब दिलीला किंवा आणायला घेऊन गेला व तिकडून वेपता केले, किंवा वेप केले असे लिहिल्याही काही केले नसते.

केवळ आणि केवळ जनभाईच्या वा कट्टनच्या संतय केलाहेती हवा, कि या नहान शिव भुळेच संभाजीराजाची हावा झाली व त्याचे प्रेत वतु सगळ्या इदीत म्हणजे संगमापलीकडे फेकले गेले हाची माहिती मिळाली.

औरंगजेब संभाजी राजाची हत्या केवळानंतर शुध्दा तुळजापूर मध्ये तज लोकां सध होण प्रत्यक्ष सागरस नावच्या सामर्थ्य बाब्यामध्येच त्यांची मुक्क्याची शाही व्यवस्था करण्यात आली होती त्या मुळे त्याची फौज मिना कोरगाव पासून तुळजापूरच्या संगमापर्यंत प्रचंड प्रमाणात घसरलेली होती

गोविंदाने जाणा हेरली परंतु औरंगजेबाचे सैन्य तेथून काही अंतरावरच होते प्रेत तर उचलववच आणि राजांना अंतर्गदी मानपदना तर घाबरीय म्हणून सगळी आगला येऊ पलटी केला. फाटके, तुटके कपडे गोळा केले इतर साधीदारानाही तशीच वेगवेगळी कपडे घटविण्यात आली त्यात शिव मंडळीही (गणोणी शिव सोडून) आघाडीवर होती गोविंदास एक चिंता येतसाच त्याला, ती म्हणजे आपण जर प्रेत उचलले आणि दिलेला जमी जर घेतला तर तो इतराना दिसेल आणि आणून पकडले जाऊ, तेव्हा सावरसगिरी म्हणून गोविंदाने वतु पावच्या एका विश्वासू म्हातराची रस्ती जाऊन पेट घेतली, व आपला बेत त्यास सांगितला तोपर्यंत तिथे या प्रचाराची खबर शुध्दा कोणात माहिती झाली नव्हती मग दोघांनी एक बेत आखला तो असा कि,

नदिकीवारी जर आपण अग्निदाग दिला तर ती कोणालाही माहीती पडू शकते व आपण रगलेला हात बगळवी होणार नाही तेव्हा महार वाड्यात एक पडके छप्पर मसलेले घर रचणी हेरले व त्याची पाहणी व्यवस्थित करून घेतली तिथेच जनावरांच्या गोतवावर असलेले जनावरांनी खाऊन टाकलेली जवळ म्हणजे उठे अन्न बरेच त्या घराच्या आजुबाजूला रचून पडक्या घराच्या चारही बाजू करही बाळगेली लाकटे जमा करून टेंपली व पुढी पोली सुमारे १०,१५ दहा पंधरा मोफळी घेऊन ती संभाजीराजांचे प्रेत अन्तेल्या विष्णूजी आले त्या पोण्याला राजांच्या शरीराचे एकेक तुकडा टाकून ते पोते व्यवस्थित निवले अशी राजीच्या घेवेस दहा बस्त शिंपलेली पोती धरून मिघाले ते मिघाले असताच काही गस्तीवर असणाऱ्या पट्टारेकऱ्यांनी त्यांना हटकले तेव्हा गोविंदाने त्यास हा शेतमान आहे आम्ही आमच्या शेतातून आमच्या घरी घेऊन घाललो असल्याचे शितापिले समुल टाकले. आणि ती पोती त्या जुन्या पडक्या घरात म्हणजे महाराजांच्यातील बंडु हु येथे गुप्तगुप्तपणे आणली ठरल्याप्रमाणे पडक्या साईटच्या भोला कैलेश घाला पाषोळा इतर साधीदाखनी प्रेत येण्यासाठीच घेतवून दिसू होता तेव्हा झालेला पूतण लोट पाहण्यासाठी बाहेरवारी आधीच येथून फक्त बाघोळाव घेऊन आहे त्याची खत्री करून मिथून गेले होते.

धोतपाय घेऊन परामध्ये रगलेल्या लाकडी सरपावर ती बिरून आणलेली पोती टाकून तेथे लाबवतोय अशी दिला गेला व गोविंद आणि त्याचे इतर साथीदार प्रेत जळेपर्यंत एका बाजूला जाऊन धाबले ताराशय गोविंदाने नदीमध्ये स्नान करून म्हणजेच विधीप्रमाणे विरतेला कधीही पावले व कधीही मिळून संभाजी राजांना मुक्त करिवुन केले. ज्या ज्या लोकानी ते प्रेताचे तुकडे मिळले ते सर्व शिके होते त्यांनी त्या दिवसापासून किदले हे आह्मना प्रारण करून टाकले अजबही तुलापूर आणि यदु येथे निवले कुटुंब वाहून गेले आहेत.

दहाई औरंगजेबास एका हवाकडून खबर मिळाली. कि संभाजीराजांचे प्रेत कोणीतरी उचलून नेले तेव्हा त्याचा राग अन्मर झाला प्रेत कुठे नेले. आत्मासच्या

लोकांनी कुठे अशी दिला का माजी चौकशी करण्याचे आदेश औरंगजेबाने आपल्या गुप्तशेस दिले परंतु तत्पुर्वीच मोतिदाचे व शिवाले बंडखोने त्या जाळलेल्या प्रेतांवर राहा एका पोत्यात भरून व अस्सी एका कलत्रात भरून गुप्तगुप्तपणे अज्ञात ठिकाणी नेऊन ठेवल्या सुद्धा औरंगजेबाच्या एखादी सरपरास शिवा हेरास हिणवता सापडली नाही इतके महान कार्य गोविंदाच्या हातून घडले

शिवाले बंडखोना येथेच तेवून गोविंद महार हा गुप्तगुप्त आपल्या पायात घावी परत आला व त्याने खनछावर महाराणी येसूबाईची भेट घेऊन झालेला साक्षा प्रकार कथन केला हे साक्षा प्रचार ऐकून येसूबाई अतिशय दुःखी वही झाल्या परंतु येसूबाईने गोविंदास केलेल्या घाडगावइत खवळ करून त्याचे अधिकार वाढविले व त्याचे आभार ही माजले.

संभाजी राजांचे प्रेत पडवलेले समजताच औरंगजेब मुझापूर गावाचे बस बडवून नरपातूर असे येवून तिथुनदुसऱ्या नवाच्या आत्मास मृत जनावरे मेलेले सैनिक कुठेही माळगानगर फेकल्याकडे तेथे हवा सुटल्यावर नरकासारखा धाण वास सुटत होता त्यामुळे त्याने आपली छावणी कोरेगाव येथे तात्पुरती हलविली

संताजी पोरय्यास बहादुरासावर छपा टावून सुद्धा संभाजीराजांची खबर न मिळाल्यामुळे तो निराश होऊन शोधशोध करून व इल्लज झाल्यामुळे पुन्हा शयबद येथे परतला परंतु संताजीच्या मनातली धडपड कधी कमी झाली नाही. याच सुमारास येसूबाईंनी गोविंदाने केलेल्या पराक्रमाची माहीती संताजीस सांगितली

संताजीने गग गोविंद महात्मास जवळ बोलावून एक भीटाथ हाव टाकण्याचे ठरविले या येथी नेमका झुल्फीरखान नेमका रायगडावर धावून आला. संभाजी राजांच्या मृत्युनंतर स्वतःच दुःखाचा डोंगर कोसळला असताना सुद्धा ह्या येसूबाईंनी बचपण दमड ठेवून स्वराज्य संरक्षण हेच ध्येयगतीत लढीत मागले ह्या तिच्या निर्तीर्ष्याला बालाप फतामला हवा.

या येसुवाईने रिकाम्या झालेल्या सिंहासनावर वारस नेमण्याची तयारी सुरू केली कारण ती यादवीची गरज होती यावेळी येसुवाईचा मुठभा शाहु (शिवाजी) हा केवळ ८ वर्षांचा बळकट होता राजा सिंहासन दिवस झाले असताना फोगत्याही भिन्न स्वतःच्या मुलाला गादीवर बसवून स्वतः राज्यकारभार पाहिला असता परंतु छत्रपती संताजी राजांनी प्रथम यासुनग यांना आपल्या अपत्येन राज्यकारभार पाहण्याची संधी उपलब्ध करून दिली होती ते येसुवाईचा सल्लाही प्रमाण मानत असत. येसुवाईने स्वतःच्या राज्यकारभार पाहणे अवघड नावूते.

तरीही या प्रसंगी यांनी अत्यंत धिरोदाह यने बापून निस्वार्थपणाचा वेगळाच आदर्श घालून जगासमोर मांडला. आपल्या पुत्रास मंत्र्यसरोहण न करता स्वतः पुढे होऊन राजाराम महाराजांना बसवीकर बसवून निस्वार्थपणा दाखविले या त्यापुढे सर्व स्वतंत्र एकत्र होऊन औरंगजेबाविरुद्ध संघर्ष करण्यास तय झाले.

हस्तकीरखान त्या परिस्थितीत तत्काल देऊन असत असताना स्वराज्याच्या दृष्टीने येसुवाईची भोळे कठोर निर्णय घेण्याचे ठरविले, व राजाराम महाराजास स्वराज्याच्या गादीवर बसवून यांना दिगुन बाहेर जाऊन स्वराज्याची कुले हलवावी, व स्वतः येथे रायगडावर राहूनच विजय लढवावा.

गोविंद महार, संताजी चोरपदे, धनाजी जाधव इत्यादी सुरवीर राजाराम महाराजा सोबतच गडावरच बाहेर पडले व या दरम्यान राजाराम महाराज फहाल्ल्यावर गेल्यानंतर सेनापती संताजी चोरपदे, दिवोजी बळ्हाण, गोविंद महार यांनी औरंगजेबाच्या सैन्याची जगावे जातवून दणादण उठवून टाकली अर्जुन छापान्न सुत्त ठेवले मोघल सैन्य भयभीत झाले सताशीवी त्यांनी धास्तीच घेतली होती काही येईल घुसुन येईल. बावी मुजळ सैनिक गोपेतरगुप्ता काळजी घेत कागले. आताच वेळी संताजीने एक मोठे पाहसी सत्र घातल्यावे म्हणून निवडक ५०० सैन्य घेऊन येसुधीभागे श्री खडोपावे दक्षिण घेऊन फुरसुधी करून यादवी बाघोली गार्न नागरभल पाहणीमील कोल्हावे येत येथे लहान बसले आणि दरम्यान कोरेगाव येथुन औरंगजेब याच दरम्यान पुन्हा तुळपूर येथे तळ देऊन बसला हि गोष्ट संताजीच्या दृष्टीने अनुनय चांगली झाली कारण गोविंद महाराजने

अमोदर या रस्त्याची व धरिताची पळवी केली असल्यामुळे त्याला येथील आडवाट माहिती पडल्या होत्या व औरंगजेब कोपल्या ठिकाणी आपला मुकाम करतो हे हि माहीत होते त्याच्या सोबत शोधिल्या येसुचा दावाजी जखर हाही एक शूर योद्धा संताजी बरोबर होता तानाजी मालूसर यांनी सिंहगड काबीज केला त्यावेळेस दावाजी जखर हा लढवया सुध्दा त्याच्याबरोबर होता

शांजी पुतळ्यानी वेहराय कर्म आमदी सिस्के, मोहीते वीरे काडील सरदार अन्तुन औरंगजेबाच्या सत्ताची छान टाकणी करण्यासाठी घाबले आहोत असे मातपिले शिबरायांनी शाहिस्तेखानाला लाल भल्ल्यात ज्या पद्धतीने खावा टाकता त्याच पद्धतीचा अवलंब करण्याचे ठरविले शरीर्या येवेली चार चार जणांचा गुप करून छावणीजवळ ठासले झाले टोन प्रहारेक्यांना गोविंद महाराजने जमेलवर गाव करून टाकले व आत प्रजेन मिळविला हेराकडून गिलासल्या माहितीनुसर ज्या ठिकाणी औरंगजेब पाव जपत बसला होता, त्याच ठिकाणावर हल्ला करण्याचे ठरले तथा सुध्दाही संताजीने गोविंदमहारा व दावाजी महार (जखर) यास दिल्या होत्या

रात्रीच्या अंधाराचा फायदा घेऊन अवमक हर हर महादेव) आणि शिवाजी महाराज की जय, अशी गर्जना करीत ५०० सैनिकांनी कामध्ये १०० लोख वेगळ महार जातीचे होते छावणीवर घट हल्ला चढविला परंतु औरंगजेबाचे नक्षिब बलवत्तर सो सल्ला भरलस करण्यासाठी तंभुपपुन काहेर पडला होता.

रण बहादुर विठोजी चव्हाण यांनी तंभुया सांदतारा व कापून टाकला संताजीने तंभुच्या कलाती कथपल्या आणि बहादुर गोविंद महाराजने व दावाजी महाराजने मात्र आपला मोर्चा तुळापुर्तात शराणाच्या ब्राम्हाण्या वाढवाकडे बळविले सर्व ब्राम्हणांचे वाडे जावून भुईसपाट करून टाकले पोर्णी चापळले त्यांना चार भागले शुभास जाववी केले त्याच आगाडीच उरातून सर्वजण तेथुन सर्वजण गनिम गनिम असा जलट्या बीबा करून तेथून निघून गेले

रायप्पा महार

छत्रपती संभाजी महाराज जेव्हा सयगडावर वास्तव्यास आले. त्यावेळी त्यांना अनेक मित्र भेटले गोविंद महाराजबरोबर त्यांना दुसरा एक मित्र आवडला. तो म्हणजे रायप्पा महार हा रायप्पा लहान पणत्यासुनच संभाजी राजांचा अत्यंत घनिष्ठ मित्र होता. शिवाजी राजांच्या कबळात ज्योतीबाईला विशेष गृहस्थ नसे. संभाजी राजे जेव्हा सयगडावर सयगडावरील सयगडावरील येऊन राहता. यावेळी येऊन मी साहेब निजामची राहिलेली कपडे म्हणजे मुलकी व्यवस्थेचा मुळीश काढून निजाम अख्खसहस्र पाहून असत त्यातील काही कापडे मी साहेब संभाजी राजांकडून करवून घेत असत. व मागे आटोपल्यावर आपल्या सयगडावर बसोबर रायगडाच्या आसपास असणाऱ्या गावांमध्ये घोंटाळा करून येत असत. अशा वेळी सयगडाच्या पायथ्याशी असणाऱ्या सांदोरी गावाजवळी असणारा रायप्पा व संभाजी राजे पांढरी भेट आली. सांदोरीचे आसपास भयंकर दाट झाडी असल्यामुळे तेथे जंगली जनावरांचा फारच सुखसुखाट झाला होता. अशा वेळी तेथील लोक गावाबाहेरच्या असणाऱ्या जंगलात जाण्यास घाबरा असत.

परंतु रायप्पा मात्र अत्यंत धाडसी स्वभावाचा मुलगा असल्यामुळे तो या जंगलात बसलाही न घाबरा जंगलात शिकारीला जात असे. अशाच एका प्रसंगी संभाजीराजे, ज्योतीबाई केसरकर व इत्यादी फोडेस्वर शिकारीला गेले असताना, त्यांना रायप्पा एकदाच जंगलात शिकारीला जातो म्हणून बसला असल्याचे त्यांना दिसले. संभाजी राजे व त्याचे साथीदार धोल्यावरून झाली लक्षणे हे पाहून रायप्पाने झालेवरून राजांना हाक मारली व झालेवरून झाली जतरला व राजांस प्रणाम केला. तेव्हा राजांनी त्यास एकदा दुसरा जंगलात भिन्न नकोस, काय

शिकार करताना पकडार हिमन पशुंवर समोरून आला तर आपली शिकार होऊ शकते. असे राजांनी सांगितल्यावर रायप्पास ते बरोबर घटले नग त्यांनी रायप्पास सयगडावर घेऊन आले. व त्यास फक्त आपल्याबरोबरचा साथीदार व अंगरक्षक बनवून घेतले घाबरा त्यांचा. काही काळ दररोज शिकारीला जाण्याचा छंद साही सुटला नाही, ते दोघे अशाच एका दिवशी सांदोरीच्या बरच्या जंगलात शिकार त्यांना मिळाली नाही, म्हणून त्यांनी सोपत आपलेली भाकरी सोडून दोघांनिही एवंच बसून झाली आणि थोडा वेळ आराम घेतून अंधार पुन्हा शिकार गोष्टी असे बोलून एका मोठ्या झाडाखाली निवास गेला मारत बसले.

परंतु संभाजीराजे व रायप्पा महार एका झालेखाली बसले होते त्या झाडाच्या पुढील करवंदीची सुप मोठी पडली होती. त्याच करवंदीच्या जाळीमध्ये मोठा पट्टेदार पांढरी बाघ, सुद्धा निवास आल्या पाहून आराम करत होता संभाजीराजे व रायप्पा आपल्या एखात दोन अक्षरांना त्या बाघाने त्या दोघांना पाहिले बाघाने अस्थिर बावध होऊन जाळीतून हुकूकू झाडाने व कनता बाहेर आला. आणि बाघाने त्यांची संभाजीराजांवर झेप घेतली तसे संभाजीराजे धाडखन जमीनीवर आदले झाले. संभाजी राजे जमीनीवर झोपल्यामुळे बाघाची रजावरची झेप चुकली आणि बाघ एकदम पुढे झेपावला तसे संभाजीराजे वाहतून उठून राहिले. बाघ एकदम पुन्हा बागे घळून संभाजी राजावर चालून आला परंतु अतिसंयत झालेल्या संभाजीराजांनी बाघाचा नयडाच हातात पकडला तरा सफण्याने अर्धदा घेऊन बाघावर लागून तालवरीक वार देऊन संभाजीराजांनी बाघाचा जबडा एकदम उचकटून आपल्या ताकतीने काढला व बाघ अर्धमेल झाला रायप्पाने दाखविलेल्या ह्या अत्यंत धाडसानेच संभुराजांचे प्राण वाचले त्या दिवसापासून रायप्पाला शमुराजांनी आपले अमरत्व बनविले झालेल्या बाघाला घेऊन संभुराजे आणि रायप्पा पन्हाड येथे आले. हे बाघी बाघाने सयगडावर पसरली शिवाजीराजे व निजाम मी साहेबांनी रायप्पाला बोलावून घेतले व त्याने मौनुक करून त्याला एक सोन्याचा कडा महाराजांनी भेट म्हणून दिला.

रायप्पा व संपाजीराजांनी आसपासच्या भूभागचे रायगडाच्या परिसरातील शेतकऱ्यांना उपद्रव देण्याच्या अनेक बागांचा मानंतर बंदोबस्त केला त्यामुळे रायतेने त्यांना व राजांना या वेळेच्या चांगल्या कामकाजाला त्यांचे मनापासून येतुन येले

मानंतर नेहमीच कोणत्या ना कामागिरी होत राहण्या महान सैन्यी संपाजीराजांनी सोबतच असे, पुढे रायगडा संपाजी राजांनी पाठलाग केल्यावर तेथील किल्ल्याच्या पदवीसाठी नेपाळकडे गेले. त्यामुळे काही काळ संपाजीराजे व रायप्पा महार एकमेकांपासून दुराव झाले दूर राहिले त्यांच्याच्या ओळखेची कामे असल्यामुळे रावांनाच आपल्या भरोबर ठेवणे पसंद नसे कारण प्रत्येक क्षणाची विवक्षा व इमानदार मानासाठी स्वराज्याला गरज पडत होती त्याप्रमाणे धोरण्या महाराजांनी घालविलेले कार्यच संपाजीराजांनी पुढे चालू ठेवले असल्याचे इतिहास वाचल्यावर जाणवत राहते पुढे रायप्पांनी आपल्या हुराचाराने मरुमरुने तेथेही स्वराज्याची सेवा अखिल इमानदारीने पार पाडली परंतु बऱ्याच काळानंतर आपल्या प्राप्तातून शिव असल्या बालविज्ञाना दुष्टमानाने पकडून नेले जाते हि घात जेव्हा रायप्पाचा संभजली तेव्हा मात्र रायप्पा पार हादरून गेला घाण गेला, तरी पडलेल, रायापापा. पण हा खलित आपल्या राजापर्यंत पोहोच कर महाराणी येसुबाईने हे काम रायप्पावर सोपविले, याचा अर्थ महार संपाजी किती इमानदारीने आणि तत्पक्षेने स्वराज्याच्या कामी लक्ष ठेविला आहे हे लक्षात घेण्याजोगे आहे.

रायगडात आता ते काम सातहीने कराचे होते कंगुसनासोबत झालेला घात त्याला झोप येत नव्हता. त्याने आपल्या घरी जाऊन देवप्पा या आपल्या भावास सोबतीला घेतले व रात्रीरात घोड्यावरून धावत पदरपूर मुन्तूबाकडे निघाला. बाहेर तपास करीत त्यांनी बहादुराबाबा मार्ग धरत पण प्रत्यक्ष त्या भिवा नदीच्या खोऱ्यातली परिस्थिती पाहून ते दोघेही पुर्णपणे बळगून गेले कारण आजुबाजूची गावे भितीने परंपरा इतलेली होती जगा ओस पडल्या होत्या घरांना कुलूप आणि दारवाट काटेची शीची ठोकून रायतेने गावे रिकामी केली होती कुठेतरी

फक्त मोकट कुडी आढळायची गावेव्यस गावे स्थानासारखी वाटत होती. कायबील काही भेज भेज बाधाच्या अडथळी ओघळीच्या आडोऱ्याने लपून राहत होते

काहीही असले तरी रायप्पाला महान महान पोहोचवचे होते त्या परिसरातून घोडा फलज असावा, त्यांची एका विस्ताराला पथकाची वाट पडली ते चापड्याच्या धिक्यातून पायी घेऊन जायचे फौजेच्या स्वारांना पायी नेऊन घाफते त्याचे काम असल्याचे हाच त्यांचा मुख्य धंदा उद्योग होता. त्यांनी फल त्यातील स्वातंत्र्यून एक चापड्याची पिशवी किंवा दंडकी असे विल्ल म्हणायचे ती पिशवीची यापुढे काळ रंग दळणी मिस्तही पथकापध्ये रायप्पा महार व देवप्पा महार हे दोघे बांधू त्याच्यामध्ये मिराकून गेले

रायप्पा खबर वाढवता प्रयत्न करित होता. पण दहाहीमुळे कोणीच काहीही बंदग्याला तयार नव्हते नादना विवक्ष होऊन रायप्पाला राजी घेवारी संपुर्णजांची जाठवण येई, काळ नदीच्या खोऱ्यात आणि निजापूरच्या डोंगर कथारिच रावात्मपेत फेलेल्या शिकारी आछपत, तोंडात मुडाराणा मोठा घालून तो हुंदके देई त्याची ती अवस्था पाहून देवप्पाने त्याच्याकडची येसुबाईची पाठविलेली चिठ्ठी काढून घेतली आणि आपल्या कानुवटीला व्यावस्थीत पणे बांधून तेथली दिहीच्या त्या दिवशी मिस्तहीच्या त्या मुखियाला भेटेकराचा निरोप आला कि कोणीतरी बडे राजवंदी घेऊन पथके आज बहादुरगडात प्रवेश करणार आहेत. तेव्हा त्यांना जे पथक पायी पुरविणारे होते त्यांनी अस्त जावे. त्याच पथकात रायप्पा तागील आता तो पथक आत किल्ल्यात जाणार होतो. नेपाका हाच आनंद या दोघा महान बांधून आला.

दुसरी होत चालती ऊन वाढू लागते पाण्याची तलम वाढू लागली. तरी कौजेकडून पाण्याची मराणी कल्प्यात आली आजुबाजूला रेड्याचे माडे लावले होते त्या गाठवात काठाकडच्या भोवत्या पडाली ठेपल्या होत्या त्यातून मिस्तही चामट्यांच्या विग्यातून भलत पळू पळू पाणी आणत होते. व तहान्हेल्या फौजांना

सं भवणी पुरधीत होते औरजेच भादवाहाच्या ह्कूमनुसार पुनरुत्थासनाच्या स्वगतासाठी त्याचे सारे नगरचंद संस्कार गाववाहुरच्या माळशेनावर जमा आले होते तंमुस्ताणे, शहादाणे, मीत गोठ्याने द्यजत होती तोंवर हि नेमकी कोणाची थिड आहे याचा संशयाने पहा लागत नव्हता तो पाणी पोहोच करतयासाठी आज कितल्यामध्ये घुसण्यासाठी पुढे चालता होता.

तोच शंभुराजांच्या अगावरिठा बांधकामात खडखडत बसले, समोर दोन घाघरेडे, मस्तकडे छंद उभे होते. त्या उघड्या बांधकामा उंटाच्या बातीपर बसण्यासाठी कासतिही सामानाची सोय नव्हती की जीन सामान नव्हते, तेवढ्यात पाच सहा इश्यांनी थंड वेड्यासकट राजाना आमुता देऊन खचले व उंटावर बसविले राजांची धमकदार नजर ह्कडे तिकडे फिरत होती समोर ह्याचे फौजेच्या हाकन्याने चण्या तलपारी दिस्त होतय रस्त्यामध्ये दुतर्फा आ वाचुन मध्याच्या तोफांच्या बांधकामा इंग्र सज्ज यत्न तेवलेल्या होत्या तोफदस्त्याचा नागे फाळ्याकडिच वेड्याचे सेलफट रगाचे गेल्याज उभे केले होते. त्या दुष्काशी मध्ये राजांच्या भिटीची नव्हे तर, जव्हीर भिटीचेवी पोरदार तयारी घालली होती

समोरच्या बाजूने लष्कराच्या शोभन थिड थुंटे सरकावर होती. सावरातुन जाणखी प्रवाह बसवत, तशी थिड पांमसांनी, यधणाच्यानी कुललेल्या गवातून फौजा सज्जरतून पुढे निघतार होती. तिच्या संरक्षणाची जबाबदारी बहादुराच्या उभेदार बहादुरी निवाडकर व तुळापूरदा राखताय बांध्यावर सोपविली होती. मुद्दाम शिवाजी राजाचा जावई आणि संगतानी वी मेरुण म्हणून बहादुरीवर औरजेचाने जाणीव पुरवण ओखीम सोपविली गेली होती जर महादजीने यात कसुर केळी तर दुसरा इमानी सेवक म्हणून सायासाय हा तुळापूर गावचा सुमेद्वर रथाच्या वर लक्ष सेतूत होता. हा जातीने ब्राम्हण असल्यामुळे तो आपले काम चोखापणे करतार हे औरजेचाला पुढांफां माहिती होते. तो वेड्याच्या खयन्या लावत पगो पुढे फिरत सर्व सिकरणी लक्ष देऊन होत, पदं संभाची राजाकडे नजर घावणे

पुर्णपणे टाकत होता.

उघड्या उंटावर बसलेल्या शंभुराजांना रस्सीदोऱ्यानी आणि साखळदंड्यानी जाम बांधले गेले होते. एक रजामूत सत्कार अमरसिंग हे काम स्वतः जातीने लक्षपुर्वक पडत होते. राजांनी गेले कित्येक दिवस बंद पेण्यातुन बाहेरदा उजेडच पडित नव्हता गेल्या धिक्केक दिवसात त्यांचे वा हात मोकळे ना त्यांना नीट श्वास घेता आला होता कोणाशी वार्ता करण्याचा अगर बोलण्याचा प्रसंग येत नव्हता परिस्थितीने त्यांना मुळे बसविले होते. आपल्या जंगामोवती दौर खंभणाच्या लक्ष निमुळत्या दाढीतल्या अमर सिंगकडे राजांनी पाहिले त्यांनी त्याच घटकन हात धक्का व ते गहीवरून घेवले

तु तु जातीचा रजपूत आहेस, आपल्या दुर्गादस्त्याचा मुलूखातला जी हो । तो तुकाष्टा.

देस्ता तुला तुझ्या देवताची आज्ञा खुप झाली विटंबना पुत कर आम्हाला वा बदतमीतुन, या वातनामधून.

लेभिन । शाली लुपूत घजे-

बधु, एक आपला भागूस म्हणून तुला रस्त्याची धपथ धाकती. शिवाजीच्या या कडकपाल हे असे कुज्याच्या बांधीत, मरन घाब हे शोभुन दिवते व व घजमुलाच्या सतसा ?

घड दोस्ता कर धक एवढास कर - रक्तपळून संभाजीराजे बोलले काय फक्त शब्द ?

पटकन उचल ती तुझी तलवार, कर झटकन आपची छाडोळी - वधो रे धावून मधु ।

अमरसिंगा गहिर आला त्याने शंभुराजांच्या डोळ्यात ताराण आलेले अशु पाहिले. तसा त्याचा हात झटकन आपल्या व्यावावर पडला तो तलवार घेवतु

लागला. तोच त्यांच्या हातावर दुसऱ्या कुणाचा तरी राकट घंजा पडला आणि ती घट्या होवारी तिथेच थांबवली गेली. जेव्हाही घुबडा सातव्या गोंडाचा इडलसखाने उभा होता प्रभु सरदार कसा होता? त्याने विचारले. खरे तर अपरिगाला राजांची दया आली होती. परंतु मुक्ती देण्याची एक अधुना आरंभ झाले संपून गेली

विटंबनेला आणि भावहानीला दर्जाच वाहिला नव्हता, ज्या राजांच्या अंगावर सर्वात महागळे आणि कलकसरीचे अपमल्य ह्यांचे दागिणे आणि अंगरंगे घट्याचे मध्यम सुरतपसून पणजी पर्यंत दर्जा कुठेच त्या हांपुराजाची, आणि कसिची वस्त्रे भर रत्नचाली चतरवनी गेली. त्यांच्या अंगरंगे विटंबनेचे घट्यापट्याचे झेपे घटविले गेले. त्याच्या गाळ्यामध्ये हिरा मंग्रश्याचे सफाईर घमकत असत, त्याच्या गळ्यात गुरजाली मानेला जावेल, काश्याच्या पेंड्या बांधल्या होत्या. त्या दोघांच्याही दोळ्यावर अडल गुहेषांच्या डोक्यावर जसा इतरांमध्ये लवळी टोप्या ठेवल्या जाऊत. तशाच तळतेकुलाह प्दगचे लवळी फळ्याचा लांबय स्त्रंय टोप्या ठेवले गेल्या. त्यावर अनेक छोटी छोटी निशाणे ठाळती गेली होती.

बारीक बारीक घुंगर बांधले गेले होते, सगळे हलक ते दोन्ही अंत धरून पुढे चालत होते. तागी, तुताय्य पोटपोतका आवाजात पुढे पुढे चालत होत्या राजांना कवी कलशाला लॅटावर खलते मराठ्यांच्या आले होते त्यांना त्या जनाभराची करकपूर बांधले होते संगामी राजांना आपले हल अंच कळयला लहून त्या पोयाची एक फळी आंधवी अडकवली होती फळीमध्ये दोन्ही हल अडकविलेले होते त्या दोघांच्या मानाही लवळी खोळ्यात अडकविल्या गेल्या होत्या त्यामुळे त्यांना त्यांच्या माना हकडे तिकडे वळविण्यास येत नव्हत्या.

एक फाळच्या राधकाच्या राजेश्वराला करोडो हुन असलेल्या धन्याला बत्तीस मनाच्या सोन्याचे मनविनेल्या सिंहासनावर बसण्याच्या मरतयाच्या स्रवपतीला आणि त्यांच्या मुख्य प्रधानाला दोघांनाही पागेरड्या लॅटावर बसविले गेले होते फिरवणूकीत सर्वांत पुढे जागे अमलदार महदजी चालत होता.

आतां गुरजालाही भरलाच जोर चढला होता, हलक पुढास खोडताळणगे अंत पळवत होते पळता पळता मध्येच त्यांना राखणू कळविले जात होते ती उध पाठीची लवळी परणू फिरली कि लॅटाचे झोफ जात होते अंगास बांधलेल्या साखळ्या व दोर एकदम कचत असत हलकांच्या डोक्यापुढे एकदम चांदण्या घमकत असत. मध्येच भुळळ आल्यासारखे होई ते एका बाजूस कोसळता. फलंदाज असत त्या मुक्या जनाभराची सुद्धा दगाडका होत होती. बारबार भंगारे हांदरे दवळे आणि हिसकण्यांनी राजांच्या गरिजला अनंत वेदना होत होत्या.

अखत्यार राध्या महार राज्याच्या पिराव्या पुरवत पुढे चालत होता जमावातून कोणीतरी मराठे दो कैदी असे अचानक शब्द कानावर पडल्याने राध्या थरथरावून गेला तो सनाच गर्दीतून वाट काढीत पाणी पुरविण्याचे मातक करीत लॅटापटोपट संधाट्याने चालत सुटला. त्याने वळपयार सभासी राजास बघितले राजांचे अतिशय घमकदार डोळे त्याने पाहिले नजखनजर झाली संभाजीसोबत छटासबाणे हसले, जरेल? कळविता कोणीतरी राध्या सारखी दिसणारी दुसरी पाणी वाटणारी व्यक्ती झाले.

पिंड पुढे पुढे चालली होती नासमळ राडापोरे हि पिंड पाहता होती आभल्या राजांची चाललेली हि माकड वेष्टा पाहून झुमनी राध्याचे लवळीज आनून गुटल होते राध्याला एकदम जाण विस्फारून आले. राज्यभियेकवेळची ती जंगी फिरवणूक अडवली त्यावेळी राजांनी घाबरलेली अंबररखा रत्नमोत्यांचे जलंवार आठवले आणि राध्या चिंतातूर झाला त्या पिंडीत पहारा देणारे मोगल शिपाईही मनातून तसे दबकून होते घापेरड्या भरतुकड्या लॅटावर बांधलेला हा माधूस संभाजीसोबत आहे. हे जाणते पाहीत असूनही त्यांचाच हा गोष्टीवर विश्वास बसत नव्हता.

राध्यापैकी अनेक जणांनी गेल्या सुमारे आठ वर्षांत गुहाणपूर मोलापूर, गोवा, चेऊल, कल्याण, आणि कुठल्या ना कुठल्या भागल डोंगरदऱ्यात, कड्याव्यारीत हांपुराज्यांच्या सैन्याची लढतला संगामी राजे मन्हात आठवले होते सभाजी राजाची नेह्याची ती दह्यात, तो दबदबा त्यांनी उडविलेल्या त्या मोलांच्या

झोपा, या सत्यांचा त्यांना भितरही पडला भवता.

धिंद बहादुराहाच्या तोंडावर येत होतं शक्यता राजांच्या जखमी, वेदनानय शरिराकडे पुन्हा पुन्हा पडत होतं रसयमाने ऐन १० वर्षे धम असताना संभाजी राजासोबत अजानक उठलेल्या बाभाला राजाच्या सार्धाने ठार पावले होते. हे दृष्य पाहताना मात्र त्याचे मन स्थिरावत नव्हते आज मराठ्यांच्या मेळ्यामध्ये आपल्या मित्राची राजाची पुढली नोंका शक्यता उघड्या खेळ्यांनी पलत होता. रंगभे डोळे हे दृष्य पाहण्याची इच्छा व्यक्त करत नव्हते. धिंद एकदाची बहादुराहाच्या दरवाजासाठी पोहोचली समोरचा महादरवाना उघडला गेला आता हिच संधी शक्यतासाठी काहीतरी करण्याची होती आणि रायच्याने देवजीस सुण केली त्याचे रुत असकून आले यानिमित्त गडम छेज लावली मनगटे करकचून बळनी, राग एकदम अनंदर झाला धमच्या पेटल्या पाघ होतंय. ते छेजण्याआधीच त्याने जोरान मागे धडून एका गुप्त शिपायांच्या हातातली तस्कर खसकून हिसकावून घेतली आणि काय होतंय ते कळवण्यासाठी तसेच उदारापोटी घातलेल्या सहा हाथापांची मुडकी चढवून दिली आणि राजे शत्रुसाले अशी घोड्याने आरोळी ठोकून दोघेही बंधु उदारात धडून संभाजी राजाच्या अंगावरचे दोर बांधले व साखळदंड सोडण्यास सुचवात केली.

हतवयात संभा का जादवी ! गनिम असा मोगलांनी मळ्या येला उदारातील साखळदंड सोडण्याच्या रायच्याला मारण्यासाठी असंख्य तत्तवांनी पुढे आल्या रायच्याचे मन्तव्य त्याचे पंढरीची दंड. पाठ सर्वत्र सपासप गार झाले स्वर्धी कारंजी चढली सणाधीन रायच्याच्या शरिराचे असक्य तुकडे झाले मोगलांच्या मधुरीला ह्या प्रकाराचे काहीच बाटले नाही रस्त्यात पडलेल्या रायच्या महादरवाजा शरिराचे तुकडे तुळवत तुळवत ही धिंद तशीच पुढे मालत राहिली

हे मंगुराज्याच्या पुर्णपणे आत लक्ष्मण आले होते रायच्याच्या मरम रक्ताची चकक राजांच्या मंटीवर सांडली होती रायचा शिवाजीसाला, संभाजी राजाला आणि त्यांच्या स्वराज्याला धडविण्याचा कष्टकरी, अधिक दुःखानंद पाहिली रक्ताने केलेला हा अखेरचा मुजरा होता.

ह्या सर्व गोरगर्भ कष्टक्यांची सत्य शंभु शक्यता झाली होती त्याचे स्वर्गीय कृतज्ञतेच्या भावने पारावून गेले. सध्या ह्या महादरवाजाची महार विराची जेथे हत्या झाली त्या महादरवाजासाठी त्याची साधी संभाजी अगर माहीतीही नसावी हेच आपले दुर्दैव होय.

मधूनच मळ्यावेले पाटले

अनंभ विरा जिथे जाहला ।

तुझा जिवनान्त ।

स्वतः शिथेला कुणी बांधला ।

पेटली ना पात ।

बहादुर गहावर रायच्याची संभाजी बांधली अस्तान्त येजेचे काळाले ही संभाजी दुसऱ्याच संभाजीच्या सपास दाखविली जाते, हे विशेष.

सर्जा महार

साम्राज्याच्या पायाच्याजवळचे असून एक छोटंसे गाव आहे त्या गावाचं नाव आहे काडसरी त्या गावामध्ये सर्जा आणि सधा हि अत्यांत गरिब घरातील कुटुंब राहत होते मायबाबाच्या वाकापासुन ते सोळूत त्यांचे वेगवेगळे दोर याच काळामध्ये झपटिले जवळचे ते काम हे दोघे मजरा बायको मिळून करत असत वेगवेगळे दोरखंड बनविण्याचा त्यांचा बडीलाजीस धंदा आसायचा त्या काळामध्ये घोड्यांना बांधण्यासाठी जनावरांना बांधण्यासाठी ह्या दोरखंडाचा उपयोग होत असे ते हिटून किंनुन वेगवेगळ्या गावांमध्ये जाऊन दोर विकून चार पैसे मिळवत असत व आपल्या कुटुंबाचा उदर निर्वाह करीत असत, त्या संपूर्ण मजरात फक्त २० ते २५ घरे होती त्यात एका छोट्याऱ्या कास्तीच्या घरात सधा आणि सर्जा हे दोघे राहत होते.

त्यांचे दोघांही दोर बाळगून काम चालू असताना कंसलिखी तवी दवंडी घानल्याचा आवाज त्यांच्या कानावर आला. तेव्हा सधेन सर्जाकडे दवंडी विपयी नाहीती चांचितली कि धनी । अब ऐकलस या दवंडी राजातीया. घला मधू तवी काय हय दवंडी.

घल घल अत म्हणून दोघेही जपछाच्या घारावर घावली घारवर उभा असताना दवंडीवाला दवंडी माजवून सांगत होता, ऐकाशे, ऐका! येत्या आप्ताकरयेच्या सर्जी रायची गढापोयती वसिबलेल्या चौक्यातील चौकीदाराच्या मजरात चुकवून फक्तस्त खड्डा (सधा, सरळकडा घटून जो कोणी बड्यास वीर गढावर जाईल, व गढावर भगवे निशणा जगजून फडकवेन त्याला शिवाजी महाराजांच्या

कडून एक हजार होत एक व एक याच इनाम म्हणून मिळणार जावेत हो खंड

हि दवंडी ऐकून सर्जा महाराज दंड स्फुरण पावू लागले सर्जा.. संवणाबांद भरदार खालीचा आणि पिळदार उभाचा खंडा गडी होता तो शधेला म्हणाला सधा । पाक सधे ह्या कंडा वटून काय वाटत तुला हे काम जपन मजरे मठा ?

अब धनी या रायरीच्या किरल्याच्या खड्याकपासीस जई अबघठ कंड तुम्ही शहज चुकत गेला हापरा, मग हे तन काय सधेचा पिळालेला धिर पाहून तिचं अर्धवटचं बोलणे ऐकून सर्जा तिच्या म्हाका मी जर विचलो तर एका हजार होत अन् एक गावची मालकीण होणार आलेस सधा तु

सधेन सर्जास जाण्यासाठी प्रोत्साहित केले आणि काळा घटून घर जाच अस सांगून टाकले !

पुढे आलेला सर्जा जमलेल्या लोकामधून पुढे येत म्हणाला अहो दवंडीवाले दादा जा आप सांगा आपल्या शिवाजीराजाला म्हणवून काडसरी गावचा ह्या सर्जा महार हा इनाम जिंकणार अपावरयेच्या रात्रीच ह्या लव्या कानळातून मी पडावर येणार

सर्जाचे बोलणे ऐकून तो दवंडीवालाच नाही तर तिथे दवंडी ऐकण्यासाठी तो जप घालेली पाणस घेऊन गेली. बाबा बापट्यानी तर खोडातच मोटे घालली.

तिथे जमलेल्या जुन्हा म्हतांच्या बाळांनी तर त्याला खडखडून सांगितले कि नको ये धोरा कशाला आपल्या मयतीला आर्षत्रय देतस, असा पध समजविण्याचा प्रयत्न केला परंतु सर्जाचं तोंड निश्चय केले. तो ते आपल्या स्विकारायला तयार झाला. त्यांनी कुणाचेच काहीही ऐकले नाही कारण त्याच्या बायकोची म्हाजे सधेची त्याला पुर्व त्रेष्या मिळाली होती. आणि त्याचाही आत्मविश्वास दांढ्या होता दररोज त्या रात्रचानात जाऊन त्याकुठेफाटा, मध गोळ करणे अबघड डोंगराचा मधा घळने मठा ती काल्मजापासुन पटईत होता त्याला आत्मविश्वास झाला दाखला होता कि. तो दवंडी सांगण्यात माजून आपला ह

निरुप शिवाजी राज्याने देऊल कि नाही धात्री शुध्दा मल त्याने पाहिली नाही.

दुसऱ्या दिवशी वित्तदस्यातून तो स्वतःच राधगडावर गेला व त्याने शिवाजी राज्याची भेट घेतली आणि राज्यांना म्हणताना म्हणजे... मी सर्ज महार... या राजगडाव्याली असलेल्या फडसवी बापचा एक मर्द, आहे मुन्ही दिलेल्या दपडीमुळे मी सर्जा महार येत्या अग्रतवरोध्या सत्री कस्य चढून येथार आणि गडावर निहाण रोयथार अन् इनाम घेऊनच जाणार...

राजांच्या प्रत्येक शब्दातून त्याचा आत्मविरसास प्रगट आणि प्रकट होता. शिवाजी महाराज हे जरी पराक्रमी होते. निधन्या छातीचे होते, मुणकत होते, संसेध रो अपूर्ण नरत्न धारणीय होते. त्यांना मानसांची उत्तम पारख असे, त्यांनी सर्जांच्या नजरेकडे पाहिले त्याच्या नजरेला नजर मिडविली तसे त्या तरण्याबांड पोरान्या शिवाजी दिलाची भाषा राज्यांनी त्याच्या झोळ्यात धाहीली

पसंनु असा जवान उमदा मुलगा सणैक इनामाच्या मोठ्या यत्नी यद्द नये. म्हणून सर्जांच्या राजे म्हणजे, मर्द रोच, अरे या आपल्या सोन्यासत्रत्या शिवाजी मरणाशी सोदा करतोस, जय बांगला विचार कर त्यावर बसही विचित्रित न होता न पारबता, निश्चय टकून न देता एका मोठ्या दांड्या आरमविश्वस्तने तो सणाना म्हणाला. नाही राजे नाही. एकदा खब्द गेला म्हणजे गेल, आता मास घेथार नाही पण राज एक विनंती हाय, रोदू ?

सोल सर्जा सोल काय पाहिले काय ? राजे म्हणजे रोदा मोठ्या विनवाने राज्याच्या चरपाळा वंदन कळून सर्जा म्हणाला महाराज ! आपण स्वतःचा पत्त आरिर्वाद था पुनस हात माझ्या पाठीवरून फिरवा म्हणजे सोल हा हेच आरिर्वाद मला गडावर सुखरुप घेऊन देतील.

आणि महायज्ञांगी सर्जांच्या पाठीवरून हात फिरविला व यक्षस्थीय ! असा आरिर्वाद दिला व गडावर चढून येण्याची मान्यता सर्जांच्या महाराजाच्या कळून मिळाली राजाना दाखून मानाबा मुजरा वतन एका वेगळ्याच आनंदात सर्जा

जायत्या कडकरी भाषात येऊन पोहोचला आणि दांड्यादीनी पत्त जाऊन राधेची भेट घेतली आणि राधेने सर्जांना विचारत काय म्हणाले महाराज ! तेव्हा सर्जांनी सांगितले, कि काय म्हणणार महाराज ! महाराज म्हणाले कि अरे सर्जा मर्द , तुझ्यासारखे महाराज गडी स्वराज्यला हवे आहेत. अगं राधे आपला राजा भार मोठा किर्तिमान व दयाळू साहे त्याला सुवाची मर्दाची न्यायी आहे.

सर्जांनी राजाची भेट घेतली, रोवून तो राजाच्या भेटीने त्याच गुणान राधेजवळ गत होता आणि केव्हा रात्री खोप लागून गेली, हे कळलय नाही तो नकळत एका सुख स्वप्न पाहण्यासाठी झोपी गेला.

पहला पहला दिवस पांढरपणाने उठून गेले आणि आपावरवाची रात्र उमवाली तरल्याप्रमाणे तरल्यावेळी सर्जा राधेस येऊन आला त्याने आपल्या राबत स्वतः त्याच केलेला भक्षण असा चौरवळ लोखंडी अनुकुचीदार आकषा एक भागे भिराथ आणि एखादा दुसरा कंठली पनाथर जर कादाय अंगवर आले तर बघपासाठी धावदार खंजीर आपल्या कंठेत बांधून ठेवले होते. राजान आपली बायको राधा द्विराहाडे पाहिले. राधेने सोबत आणलेली मरहल जवळच्या जमिनीत रोवली तिच सर्जांच्या खजळी लेथील भाती लागली दोघांनी एकाच स्वस्त छनपती शिवाजी महाराज की जय अशी कळकळी दिवली सर्जांनी राधेचा निरोप घेतला मिला काहीतरी सांगितले सुचना दिल्या भरलेल्या कंठात तिच पण म्हण धनी म्हणून होणार दिला भरभर धावत राजांमहार कड्याच्या पायथ्याशी गेल त्याने एकदा पुन्हा मनमाथे धरणीपातेल आणि त्या चंचलच कळ्याला नमस्कार येथे एकदा राधेकडे धकून पाहिले आणि हात चंचलला तसा राधेने डोल मान्यायला सुरुवात केली. त्या डोलाच्या नादवर झकडे सर्जाचे पाय त्या कंठ्यावर चढू लागले राधेच्या हातचा तो खाली बाजणारा डोल सर्जांना प्रेमा देत होता. एखाद्या घोस्पतीने असे दाडाला पडू घिरूनून पकडून राहावे तसा सर्जाही प्रत्येक दगडावरची आपल्या हाताची पकड घट्ट करीत होता प्रत्येक पाऊल सततपणे

उचकत होता सजांच्या ठोक्यापुढे आता एकच लढा होता ते म्हणजे काहीही करून कसही करून गडावर पोहोचायचे

सर्जाने कोरसर नावाच ठाण घाटले तेथील चौकी दाराला त्याने मुकात दिला तो पुढे निघाला घोंकण बोलता त्याने राहणगडाची छिद्र घाटली एक कळसा घेऊन त्याने बाळुराचे छित्रीच्या करव्या अगला असणाऱ्या पहारेकऱ्यांनाही घडवा दिला. परंतु हलून पुढची गडावर जाण्याची रस्त पात्र अत्यंत विकट होती. एव बाजूला सख्खसोट उघडवतच बघा तर दुसऱ्या बाजूला अत्यंत खोत दरी त्या हातापर रंदीच्या बाटेने वर चढून जाणे म्हणजे खरोबराच एका प्रपंच मोठ धाडस होत तरीही सर्जा हे धाडस कळपारच होता सजांला वर झुजभक्त होती यक्षश्री तर खालून बोलत असतून त्याची रक्षा त्याला प्रेरणा देत होती

सर्जाने एका हातात कभळ घट फक्तून धरला अनु दुसऱ्या हाताने लोखंडी आकडी गरगर फिरवून वर फेकली. दोर ओढून माहिने असता ती आकडी दगडात फिट बसल्याची खात्री करून घेतली तो दोर पक्का झाला हे ओळखून रसाने त्या दोरखंडाचे दुसरे टोका आपल्या कभरेभोवती घट्ट बांधून घेतले असा सर्जाक आनंद झाला त्याने एका वार हिबान्जीराजांना व रायचडला नमस्कार केला आणि तो त्या कडव्यावर चढू लागला आणि लढवेली नेमका सौधाट्याचा वारा सुटला बाजवतच बदलू लागले. एव सर्जा त्याच कथावीच भिती वाटत नव्हती तथूनही मोठ्या धाडसाने खंजीर खेवटचा टप्प मार केला तो फडारी म्हाणवर येऊन पोहोचला साकध सर्जाने पहारेकऱ्यांच्या नजरां मुकल्या गडावर महादरम्यावर वाटला बटाळा दोर लवून सर्जा दगडावरत हिस्ता तसा दगडी जिल्ह्याने बांधासारखे धाकत फक्तून त्याने हर हर महादेव अशी धौबशा देत राजांनी सांगितलेल्या अटीप्रमाणे किरल्ल्याच्या एटावर मगधे मित्राच रोवलेच सख्खसोट कळवाजवळच्या कुजवावर जणे राहून नाजे जातीने त्या सरण्याबाबत सर्जाची रणवी जिवा पाहून होते कळवावरून गडात प्रवेश केला नटावर भाला हॅंहा फडकिला. सर्जाने म्हादरम्यांना

माहिल तर, ते स्वताच कौतुक करीत परतल्या नजरेन सर्जाकडे येत होते.

पुढे होऊन सर्जांनी महाराजांना बंदन केले महाराजांनी वारे बहादुर ! असे म्हणून त्यांची पाठ थोपटवून त्यास अभिवादन दिले त्याला गडावर विश्रुती घ्यायला लावून आणि एका सक्ताची पायला जाऊन इनाम घेण्यासाठी सोबत भागल्या परभनीला घेऊन ये म्हणून सांगितले दुसऱ्या दिवशी ठरलेल्या वेळी भरलेल्या भव्य दरवाज्या सर्जा स्वामी घाली राधा हिता घेऊन इनाम घ्यायला हजर झाला. राधा भिचभित्त्या नजरने तो तारा धाटपाट पळत होती.

महाराजांच्या दरबाराले समचार, सुभेदार शिलेदार भालदार, चौपदार सरनेजाण सर्जाकडे मोठ्या अभिमानाने आणि कौतुकाने पाहता होते. सोब महाराजे दरबारात आले. सर्जांनी राजांना मुजरा केला महाराज सिंहमनावर बसले, अप् दरबारी कामकाजाला सुटवात झाली तरल्यप्रमाणे सर्जांना तरलेला इनाम देण्यात आला सर्जांची बत्ती राधा हिता सुध्दा महाराजांनी हाडी घोळी गंगडी देऊन सिधाही यथोचित सन्मान कळण्यात आला कुमार पंधरा दिवस राजांनी त्या देधानाही गडावर ठेवून घेतले आणि राधेसोबत सर्जा महाराजांचा निरोप घेऊन आपल्या घरी परत निघण्यासाठी वातला

रजांनी नंतरच आदराने, श्रेमाने आणि आपुलकीने त्याची चौकशी केली. सर्जांचा निरोप शेमाना सर्जा राजांना म्हणाला राधे! तुमच्या या स्वराजवाच्या स्वभाव पला ये काहीतरी काम हा किंवा सैन्यात घ्या.

सर्जांची हि त्याची वृत्ती पाहून राजांच मन फक्तू आलं, ते म्हणाले सर्जा! तुझ्या शब्दातून तुझ्या भावना आपल्यापर्यंत पोहोचल्या जेव्हा तुझी गरज पडेल तेव्हा आम्ही तुझी जतर याद करू, सर्जांला अतिशय आनंद झाला मुजरा करून जायला बजावला तीच राधे म्हणाले सर्जा थांब आता आम्हालाही तुला काहीतरी द्यायचे आहे पंताकडून एक हुकूमनामा लिहून गडावरालाच कडसरी गज नशे करून हय तसं पयशी या आम्ही आम्हा प्रम पुर्ण कैला सरख्खसोट काढा चढून गडावर निजाला लावणाऱ्या या मंदला गडापुरंदर हा कित्याही बहाल करायला असा हुकूम महाराजांनी कडला सर्जाच्या आक्षेपभाणे पंतांनी सर्व सांगण्याचे तो कित्या

भर्याच्या साक्षीने सर्ज पंढारास बहाल केला ते पाहून राधेच्या खोल्यातून आभारानु-
बाहू लागले आता त्याची ओळख करून महार साहित्यी नमुन आसा तर तो मोठा
मानकमी झाला होता गडभूतंदर सज्जेनस वायदंडे म्हणून त्याची एक अगळी वेगळी
ओळख तपास झाली होती. असा हा पराक्रमी विराबा इतिहास समाजासमोर घेणे
हि बाबकारी गरज आहे परंतु काही मानहानी लेखकांनी याची माहिती पुरातन
दडपिण्याचा प्रयत्न केला आहे तो समाजासमोर किंवा इतिहासाच्या पानातून नष्ट
करण्याचाच प्रयत्न झालेला दिसतो यत्न कारण तो महार जातीचा आहे म्हणून.

❖ ❖ ❖

हा. सुरापुळ्या मेहा

सावळ्या महार वंजारे (जठार)

आहे

खबरदार जर टाच म्हरनी जाऊ फुटे चिपडवा

उडवीन रघु राव एकट्या ।

हे कावेय गीत आपल्या पैकी काही मुन्या जाणत्या मायसंबांनी शाळेप-
जीक्यात भयताना एका कवितेत त्याचे गुणमान वाचलेच असेल, परंतु हा सावळ्या
म्हणजे नेपात कोण? याचा मात कुशीही शिंदार मंतरव्या काळाला केला नाही तर
त्या सावळ्या बावाच्या महार विराबी व पराक्रमाची कथा, ही आपल्याला ह्या
पाठाद्वारे करित आहे.

सावळ्या हा म्हणण्यापासून जुन, कळकळ करून शरिताचा मुलगा होता
त्याचे गाव पुण्याजवळ असणाऱ्या तुळामूर इथले हा सावळ्या राजावातात गुरे खरे
पासून स्वतःची व आपल्या आईबाबांची गुजरास करित असे अशातच शिंदोजी
राजांनी केलेल्या एका एका पराक्रमाची माहिती त्याला त्याच्या तवांगण्याकडून
मिळत असे त्याला शिंदोजी राजाच्या पराक्रमाची एक एक बातची शेज एकामेकांशी
वाटत असे व त्या पराक्रमाच्या बातम्या ऐकल्यावर त्यालाही अस वाटायचं कि. मी
ही शिंदोजी राजाच्या सैन्यात जावं, आणि सैनिक होऊन मोठमोठे पराक्रम
गजवावे, अस त्याच मन नेहमी त्याला सांगत होतं परंतु काय करावे. कसे करावे,
सैन्यात जावचं म्हणल्यावर कोण घेणार आचल्याला सैनिकात फुटे भेटावा लागेल.
कुणास भेटव ? अस त्याच्या मनात सतत येत असे, आणि अशाच त्याला त्याचा
एक मित्र भेटला आणि म्हणाला सावळ्या अरे मायकात पुनःत्याच आखाड
परन्यात, तेव्हा तु मंत्री का कुपण्या बघायला झालं तर सावळ्याला हेच तर हवं
असायचं कारण त्याला ओप येत नसे, कधी एकदा त्या पुनःतीच्या आखाड्यात

जईल, असं स्वयं नेहमी घटावर

तत्काळीन दुसऱ्या दिवशी सायंकाळी संध्याकाळी सायंकाळी आपल्या मित्रांसोबत निघाला तळेगावात पोहोचोपर्यंत संध्याकाळ झाली होती. कुस्त्याचा आखाळा अजुन दोन दिवस धावत होता, त्या सत्री त्यांनी व त्याचा मित्र जिवा दोघेही तेथील तळ्याच्या काठावर झोपली. संध्याकाळी अचानक कल्ल होत आणलेली कानची शिबी झालेली पाणी पाहता कुस्त्याच्या शिवाजी पोहोचली तेव्हा संध्याकाळी अचानक काळ कुटला आणि कुस्ती सुरू झाली एकनाथोपास एक कुस्ती होत होती एकेक मज आपली कल्ल तेथे गाजवित होता तेथील पंच मजळी एकेक पैलवान हाताला धरून जोड, पैलवा जोड असे ओरडत होते हे पाहून सायंकाळी घाटे फि आपण ह्याच्यासोबत कुस्ती करवी, परंतु सायंकाळी पुढे गेला कि तेथील पंच मजळी, तुम्ही ह्या पैलवानाबरोबर बरोबरी नाही, तुम्हा माया जोड मिळाला. फि मग लावू तुम्ही कुस्ती असं म्हणून त्याला खाली बसण्यास सांगत. असं तो दिवस सायंकाळी घाटी नोदण पैलवानाबरोबर कुस्ती खेळण्यास जोड मिळाला नाही तेव्हा तेथे असणाऱ्या एका पंचबरोबर सायंकाळी मजळी फि दादा मी लावून आलेय मेघा मज एकाही कुस्ती खेळण्याची परवानगी द्या म्हणजे मी कुस्ती झाल्यावर आपल्या बावी निघून जाईन. पंचानी तज सायंकाळी बारीक स्वरेने पाहिले, तेव्हा त्याची मस्तिबुटी, त्याची बोलण्याची पद्धती, त्याचा कुस्ती खेळण्याचा आत्मविरासत पंचदादाच्या लक्षात आला परंतु आजच्या संध्याकाळी कुस्ती ठरून झाल्या होत्या तेव्हा कुस्तीस संध्याकाळी सायंकाळी घाटे दोन दोन नव्हता तेव्हा पंच म्हणाले अरे बाळ तु आजच्या दिवस थांब, म्हणजे तुला उद्यां तुम्हा बरोबरीच्या पैलवानासोबत कुस्ती करून देतो. त्यावर सायंकाळी समाधान व्यक्त करित तज पंचदादास होकार दिला.

परंतु पंचदादाने सायंकाळी संध्याकाळी आपल्या धवी जेवण्यास व

राहण्यास ये असे सांगितले. सायंकाळी आपला मित्र जीवा घाटे घेऊन पंचदादा राहून होते त्या वाड्यात आले तेथे असलेल्या जेवणावळीच्या सर्व पंचांनी घाटे घेतल्या होत्या अनेक नामांकित पैलवान ही त्या पंचांच्या धवी जेवणावळी सगळी आलेले होते. सर्वांनी एकत्र पंचांतील बसून जेवण केले. पंचांच्या पाड्याच्या घराब्यात सायंकाळी, व इतर आलेले पैलवान झोपी गेले. सायंकाळी थोड्या वेळात जाग झाली उद्याच्या आखाळाबाहेर स्वप्न तो रंगू लागला मनसुल्या भवात तो त्या पंचदादाचेही आभास मानू लागला बावी एकदा सगळी होते त्याची घाटे पणू लागला.

एकदाही घाटे झाली. संध्याकाळी तेथील तळ्यावर अंधोळीसाठी गेले. पंचानी नंतर त्यांच्या नावा पाण्याचे सोपे केलेली होती सर्व पंचांमळे पैलवान संध्याकाळी बजीवा यांनी नाच गेले उरकून आला. तळ्या नेहमीप्रमाणे पंचांनी एकेक पैलवान हत्ताशी धरून जोड पणू लावले. एकेक कुस्ती ठरू लागली, मग पंचदादाच्या लक्षात आले की काळ्या पोराच्या आपण कुस्ती जाला मज असे सांगितले आहे तेव्हा त्यांनी सायंकाळी हाक मारून हाताशी धरले व नेहमीप्रमाणे त्याला हाताला धरून जोड माहे कथ, जोड अशी आरोळी देण्यास सुरुवात केली त्याबरोबर पावळ खोल्यातील एक नामांकित मज घटून सायंकाळीस कुस्ती खेळण्यास पुढे आला दोघांची कुस्ती ठरली सायंकाळीस कुस्ती ठरलेला तो पैलवान त्या मागात नामांकित होता. त्याने अनेक मजलावर या पूर्वी झेबनेल्या आखाळात विजय मिळविला होता. दोघांनाही तैमारी करण्याची मुभा पंचानी दिला, इतक्यात तेथील कुस्त्याचा जंगी माळादा पाहण्यासाठी जिवाजी राजाचे काही सरदार दाखल झाले, त्वन तानाजी मानूसरे, शिवाजी राजाचे काही सरदार दाखल झाले. त्यात तानाजी मानूसरे शुभाजी मानूसरे, इ. मातवर सरदार पंचांनी आखाळा पाहण्यासाठी हजर झाली तानाजी मानूसरे मुट्या कुस्ती खेळण्यास एकदा मटाईत होते पूर्वी मजळ खोल्यात जेव्हा कुस्त्याचे आखाळे भरायचे तेव्हा शिवाजीराजे सुद्धा त्या आखाळात जाऊन हजर राहून असत व तेथील नामांकित

पैलवानांचे कौशल्य पाहून त्यांना सैन्यात भरती होण्याचे आवाहन करीत आता. तानाजी मालुसरे सुध्दा मोलापुर येथील आम्हाड्यात कुन्ती खेळत असताना शिवाजी महाराजांनी त्यास हेरत ताल महालावर बोलवून घेऊन, त्यास सैन्यात भरती करून घेण्याचे होते शिवाजी राजेना आता ती फुस्सत राहीली नव्हती म्हणून एकंदी अरुली कामे तानाजीवर सोपविनी होती. तानाजी मालुसरे माथूस हेरण्यात फार धटाईत असे, त्याची अकूळ निवड कधीच चुकीची ठरली नाही म्हणूनच जेथे जेथे कुन्त्याचे आखाडे भरले जाई तेथे तेथे तानाजीस पाठविले जायचे.

तानाजीला सैन्य भरतीचा अधिकारस महासर्जांनी प्रकाश करून दिला होता. धंगण्या करिवृष्टीची, पिळदार बांध्याची तरुण मुले हेरत ही महासर्जांच्या पुढे उभी करावची व महासर्जांनी त्याची एकदा पास्स केळी कि, मग तसेच सैन्यात भरती करून घ्यायचे अशा त्या काळाचा रिवाज होता. त्या काळात जवळीक हा विषय विचारत घेतला जात नव्हता त्याची स्वराज्यावरून लिहा इमान पाहूनच स्वराज्यात सामील करून घेतले जायचे, मग तो कोणत्याही जातीचा अगर धर्माचा असो, तेथे फारस त्या मोठीय धारा नसे.

मराठी पुढील कुन्त्या आटोमल्यानंतर सावळ्याची कुन्ती पुकारली जायच्या नावाप्रमाणेच सावळा होता परंतु त्याची शरीरवृष्टी आधी कसलेल्या पैलवानासारखी होती. ठरल्याप्रमाणे दोघांची ही कुन्ती जुंपली कुन्ती जुंपल्यानंतर सावळ्याचे विजेच्या धड्याने जोळ्याची पायणी लपते न लपते, तोच समोरच्या पोतया पैलवानास चितपट केले हे सारे दुष्ट पाहून तेथे असणारे कुन्तीगोळीत भोतणाने जाण्यास पोटा [जाण्यास] म्हणून आखाड्यावर घेऊन त्याचे विजयी स्वागत करत ठारले हा वेग तेथे उपस्थित असणाऱ्या तानाजी मालुसरे यांसही आवरता आता नाही त्यांनीही मोघत येवून सावळ्यास अलिंगन दिले कारण समोरचा जो पैलवान होता त्याला आतापर्यंत त्या भागावरचे कवेणीही चितपट करू शकला नव्हता ती सावळ्या नावाच्या अनोख्या महाराष्ट्या पोराने

त्या बाजलेल्या आखाड्यात कसत दाखविली होती ती दिवस आता गमबता झाला होता आता फक्त उद्याचाच दिवस कुन्तीचा शिझक राहीला होता त्या रात्री पुन्हा ते सर्वजण पंचदाहा च्या बांध्यावर मुक्तामाला घेले तेथे आता अनेक नमाविता पैलवान मंडळी जमा झाली होती. सावळ्यावरून येवून रावे पैलवान मंडळी त्याच गाय नाच विचार लागली त्याला प्रेमाणे झाल्या शब्दात ओढू लागली पंचदाहाही त्याची कुन्ती खेळण्याची कला भासून त्याच्यावर खुब झाले होते.

शेवटचा दिवस क्वाडला! कारण शेवटच्या दिवशी भक्त विगायी झालेल्या मातापुत्रा! कुन्त्या एक पैकासोपत लावल्या जावच्या, शेवटच्या त्या दिवशी मोठे मोठे मल्ल आखाड्यात उतरले होते त्यात आता सावळ्याची नंबर भरपल होता. कालच्या कुन्तीने सावळ्याला मोठा धीर मिळाला होता. त्याचा आत्मविश्वास आता खुबच वाढला होता त्याच्या अंगी असणाऱ्या बळा मुर्णाने आता वाय मिळतार होता.

अग्रे मातापुत्र सुरु झाला. पैकाभातून एक कुन्ती निघाली मिथू लपली. शेवटचा मल्ल उल्ला. तो सावळ्यापेक्षा अतिशय पिम्याड उच मिळदार, शरीरवृष्टीचा मल्ल होता पैकी त्याचे पल्लवानांवर सावळ्याची कुन्ती ठरली. सावळ्या लागत नसुन खाम होता.

तेथे उपस्थित असणाऱ्या तानाजी मालुसरे यांचे लस त्या दोन्ही पैलवानावर लागल होते. दोघेही लोडीत मोड हात टाकत एकमेकांवर टाकत होते सुमारे अर्ध्या तासातून अधिक हुंघ चालू होती प्रेक्षक घा आ वासुन कुन्ती बघत होते अशी प्रकटपकट त्यांनी बऱ्याच दिवसानंतर पाहिली होती मध्येच एखादा प्रेक्षक अभुक्त एक बशीस जवळीर, तो ऐकून दुसराही म्हणायचा माझेही अभुक्त तपुक्त बशीस जाहीर तानाजी मालुसर्जांनी तर हातातले सोन्याचे कडेघ जो निवेल त्यास इनाम म्हणून जाहीर केले.

बघता बघता एका मोठ्या हातावर सावळ्याने समोरच्या पैलवानास

उचलता आणि धागाचढी विलंब न लावता त्यात पितपट केले आणि कुत्ती जिवाची सावळ्यावर बहिऱ्याचा बर्बाद झाला अनेक वर्षांतून त्याला अनेक प्रकरणी बक्षिसे प्राप्त झाली अशी बक्षिसे त्याने अजयपंत काढी पाहिली नव्हती त्याला प्रत्येकजण आपल्या खांद्यावर उचलून घेऊ लागला. सर्व वातावरण शांत झाल्यावर पंचवादा व इतर नागवैकीत मंडळी त्याला आपल्या खांद्यावर घेऊन घरी विजयी फिरवणूक करून नेले. संध्याकाळी त्याला पुन्हा पंचाच्या पाठघावर मुक्ताम वस्त्रावसं लावता संध्याकाळी तानाजी मालूमरे त्यांच्याजवळ आले आणि दोन दिन दिवसपत्र राजगडावर घेण्याचे आपत्राप दिने व शिवाजी महाराजांची भेट घडवून आणण्याचे त्यात सभुन आपल्या खतातील सोन्याचे कडे त्यास भेट घालून दिले. व शेवटी त्यास सांगुन सावळ्याला घांठघावकून नेऊन त्याच्या घरी पोहोच करण्यार सांगितले त्यानुसार सावळ्या आपल्या पत्नीला पोहोच झाला आणि त्याच्या आई घडीलांग त्याने सात झालेला प्रफार कथन केला आणि अशा पला राजगडाला बोलविजे आठे आहे असेही सांगितले. हे ऐकून सावळ्याच्या आई बडीलांग आनंद गण्ठात मावेन्नास झाला. त्यांनीही सावळ्याला शिवाजी मखारच्याच्या भेटेस जा असे सांगितले, व त्यास आशिर्वादही दिले.

दुसऱ्या दिवशी सावळ्या सफाकी सनाळी आपल्या आई बडीलांगे दर्शन घेऊन राजगडाच्या दिशेने निघाला, पत्नी घांठणे हेच त्यावेळचे बाहून होते त्यापुढे सौम्य जेवणासाठी एक दोन पैलवी शिंदेरी घेऊन सावळ्या निघाला.

त्याआधी तानाजी मालूमरे व इतर मावळेशीर कबल आलेल्या अप्रवृत्त्याचे वर्जन महाराजाच्या जवळ करित होते त्यात त्यांनी महाराजान्वयक सावळ्याचे सुंदर वर्जन केले होते. तानाजीने वर्जन करणे म्हणजे हा माणूस पारलगाश माणूस म्हणून तानाजीची ख्याती होती. महाराजांनाही अशा सावळ्या करीत आहे हे पाहण्याची धाई झाली होती. सावळ्या राजगडाच्या पाहण्याशी हजर झाली. ती जंचव उघ राजगड पाहून क्षणभर सावळ्या थबकला. मंडळातील पाहारेक्यांना त्याने मग

राजगडावर बोलवणे झाल्याचं सांगितले, होवू तेथील पाहारेक्याने सावळ्याला तेथेच बांबून गडावर माधूस पाठवून सावळ्या नयागा तुलापूर गावचा एका तरणाटाकडे मुलगा खाली आला आहे तेव्हा त्याला गडावर पाठवू काय? अशी सद्देवर जाऊन चौकशी केली. तेव्हा त्याला सद्देवर घेऊन या असे महाराजांनी त्यास सुचविले. पाहारेकरी खाली आला आणि सावळ्याला सोबत घेऊन रत्नगडावरील सद्देत पोहोचला. तेव्हा तिथे तानाजी मालूमरे, जिजाऊ आऊरंगजेब व इतर नयापक्षित सद्देवर मंडळी बसली होती.

जिजाऊ आईसाहेबांनी सावळ्यास पाहताच, त्यांनी अतिशय आनंद झाला. स्थलाचार्या कमी अशा पिळगदार शक्तिवृत्तीच्या भागसाही भक्ष दिवसेंदिवस पाळत होती. या साहेबांनी सावळ्यास प्रथम आपल्या खास पाणसासून जेवणाची नमस्कार करून दिली आणि महाराज खंडेपर्वत थांबण्याचा सत्ता दिला, झुलवया महाराज गडावरील घडव्या पाहून तेथे हजर झाले त्यांनी सावळ्याला पाहिले. त्या सावळ्याने महाराजास भुजरा केला. महाराजानी सावळ्यास आपल्या खास स्वार पथकात त्यास नोकरी देऊन एक कामांरी त्याच्यावर सोपविली, ती अशी कि सद्या सफाकी राजगडाच्या खालच्या गुंजवणी दरवाजाच्या पाटेवर सफाकी पहारा देण्यासाठी हजर व्हावय, आणि रात्र होईपर्यंत कुशातही ठेवून मसल्याही परिस्थितीत आत घेऊन घाबघ नाही, हे काम मी तुझ्यावर सोपवित आहे, प्रत्यक्षात जो जरी तेथुन आले तरी मला सुध्दा आत जावून घाबघ नाही. सावळ्याने होकाराची मान हलवत कपुल केले. सावळ्याला आज अतिशय आनंद झाला. होण मंडळासारख्या सावळ्या घोरला स्वरभर्याय करम करण्याची संधी मिळाली होती. ती आता ती कमी झाले. इतरारे पत्र पाठवी, ते मघाच! महाराज घनाची सावळ्या पुढेपुढे लागला. दुसरा दिवस उभाहला. सावळ्याने छप्परी मावळी कणा चढविली. शिवाजीमगजे हत्यारे त्यास उपलब्ध करून देण्यात आली, आणि मोठ्या जोमाने, त्वरेने गुंजवणीच्या त्या घेवीच्या दरवाजासमोर जाऊन उभा राहीला. सवाळ्यापुढे एकही माणूस त्या दरवाजाच्या दिशेने आला नाही.

दुष्पर जाती तरीही नाही सापळ्या एक सासला नजर लावून घेणाऱ्या काटेवरून लक्ष ठेवून होता.

आणि निसर्गा प्रहरेच्या शेवटी एक कवचदार घोडा त्यावर सात आकर्षक पोशाख गळ्यात मोठमोठ्या पोत्यांच्या माळ हातात मोठे कवचदार कपडे, फुजरी टोम असा रुपायी पाणूस बेगात त्या दरबाराच्या दिसने आत निघाला. सायळ्याने एकदम मोठा आवाज करून आपला घोडा थांबवा, असा आवाज केला परंतु तो घोडेस्वार त्याला न चुकूनता समाध घोडा आत घेऊन जाऊ लागला तेव्हा सायळ्या त्या घोडेस्वारसोबत आठवा उभा राहिला. त्या दहा हसमाने सायळ्यास मला आता जाऊन दे, माझे शिवाजी राजांकडे अत्यंत महत्वाचे काम आहे मला आडवू नकोस मला आतापर्यंत ह्या राजगद्दामडे जाण्यासाठी कोणीही रोखलेले नाही. तेव्हा हे मुला तु माझा रस्ता अडवू नकोस, सायळ्या मात्र त्याची कुतलीही विनंती पालव करत नव्हता घोडेस्वार हवाज झाला त्याला काही लांब देण्याचा प्रयत्न करू लागला गळ्यातील सोन्याचा कंठा सुटून त्याच्यासोबत ठेवला परंतु सायळ्या मात्र ह्या प्रयत्नाचे अधिकच भयलेला, तो म्हणाला, जरे जागव्या शिवाजी राजांनी सांगितलेल्या कामगिरी पुढे असले, मोठ्याचे, सोम्याचे कंठे जाण्यास नको आदिश, तु कुणीतरी हेर आहेस, तेव्हा पुमान तु आता माघारी जा नाहीतर

कवचदार जर टाच मारली जाल पुढे विधवा लडवीन शंभू राय एवढ्या ही खरेता ह्या ठिकाणी संपूर्ण लिहीत नाही परंतु सायळ्याच्या इमानदार वागण्याचे दर्शन पडविणारी हि कवीता आहे शिवाजी राजांनी सायळ्याचे खलभडक झोलेडे व झोले हेरले त्याची इमानी, त्यांची निडा, शिवाजीराजांनी पाहिली आणि खरोखरच हा रीत स्वराज्याची इमाने इतबारे चकरी करील याची खात्री पटली आणि आपले खरे स्वरूप सायळ्यासुद्धे प्रगट केले, तेव्हा सायळ्या मध्य मनाने एकदम खिळ झाला परंतु महाजनांना त्याची एक प्रकारे परिभाषा घ्यायची होती तो मात्र आहे फलान आहे परंतु त्याची इमानी कशी आहे ह्याची पारख शिवाजी

राजे स्वतः करून घेत असत, म्हणूनच तर स्वराज्याची कमान भेदही बदलीच राहिली.

यानंतर महाजनांनी खरोखरच गळ्यातले काढलेले ही सोन्याची त्याचा कंठा सायळ्यास खरोखर त्याच्या इमानदारीबद्दल त्याला बक्षिस देऊन त्याचा भर द्यायला भत्कार केला, व त्याला स्वराज्याच्या सेवेत कायमचे दाखल घेऊन घेतले व त्याला माळूनल्याहून त्यास हलक्याकाची जवानदारी देण्यात आली मगच तय्यारीत पथदळातील नौकरीला जे महार सैनिक राहात असत त्यांना पाईक म्हणून ओळखण्यात येई. या पाईक सैनिकांना जो महाराजां मुखपु जरे राहिल पाईक निंबा पायक म्हणत असत. पुढे त्यांचा म्हणजे पायक राहिल त्यांना पायक असा आला, प्रत्यक्ष लढाईच्या मैदानावर आल्यास त्या सैनिक आग-वाल्याच्या मदतीला शिवाजी राजांनी देत असू शकत असत. त्यातील एक त्याचे रक्षण घेण्याचा व दुसरा त्याच्या घोड्याला दानापाणी देणारा असे. तो स्पृहा वर्गातील मराठा अधिकारी जर जातीयेद्वारे घड्यालेला असल्यास या असू शक पाईकांच्या अपमान करी, तारीफ त्याच अपमान व पानहानी सहन करूनही सोडून जात नसे. कारण त्यांना शिवाजी राजांनी निर्दिष्ट केलेले हे स्वराज्य कायविण्याचे त्याच घोड्याने क्ताक्याचे होणे आणि हा त्यांच्या पोटापाण्याचा आग्न साम्राज्यीय व्यवसाय झाला होता. त्याच बरोबर महार पाईकात आत्मसमर्पणाची पायना, अर्पदी सुत्वातीच्या काळजासून पिननेली असे एवढेच माझे तर ती पाईकाची नोकरी महार लोकांची जवळ फलक बंराभरापरगत ह्याची याद झालेली होती.

महार सैनिक पाईक म्हणून ज्या कोपत्या मुखलभन अगर मराठा सरदारांच्या नौकरीत राहात असत त्या धन्यागी व अत्यंत इमानदारीने याग्य असत वेळ प्रसंगी आपले प्राग संघट्यात टाकून आपल्या पत्न्याचे रक्षण करीत असत लढाईच्या प्रसंगी लढतालढता जर शत्रु सैनिकांचे केंद्री झाले तरी, शत्रुने

त्यांना पिन्तीही मोठे आम्हीरा दाखविले तरीही महार लढव्ये रीतिक शत्रुला घराण जात नसे, त्यांचा पिन्तीही जरी रात्रुने छळ फैला तरी ते एखादी सुख्या भुम भासवी शकता आम्हा नसे हे विशेष होय. एकदरीत हा महार सगळ्या इमानदार आहे हे ओळखून शिवाजी महाराजांनी त्यांचा घोष सन्मान राखून राखा ती पदे देऊन त्यांना स्वराज्याच्या कापात सामावून घेतले. खरे स्वरूप साबळ्यामुळे प्रगट येले. तेव्हा साधकाने आप मनातून एकदम छानिले आता परंतु महाराजांना त्यांची एक प्रकारे परिक्षाच घ्यायची होती, ती महत्त्व आहे घलाख आहे परंतु त्यांची इमानची कशी आहे, त्याची पारख शिवाजीराजे स्वतः करून घेत असत म्हणूनच तर स्वराज्याची कमान नेहमी घटरीय राहिली.

शिवाजी राजांनी जेव्हा स्वराज्य स्थापनेचे कार्य हाती घेतले, तेव्हा त्यांची नेमक प्रथम शुद्ध आणि अतिशुद्ध जमातीवर त्यांनी आपले लक्ष वेधले या भाणाराचा उपयोग स्वराज्या स्थापनेच्या कार्या आपणारा होऊ शकतो हे त्यांच्या धाणेत बुघ्दीने जाणले शुद्ध-अतिशुद्धातील पाटक. शुर व इमानदार अन्वय कातीत एक शिशिह अशा महत्त्व जातीवर त्यांचे लक्ष वेधले त्या काळात महार जात जामुख्याने कितल्याच काही मोठ मोठे दगड वर चढविले, फोडले, तळी खोदून त्यातून भले मोठे शोधनासाठी वापरण्यात येणारे दगड काढले जाऊन, कितल्यातील लोकांना पान्य, जळाऊ लागले, वरण पुरविले चोर दरवाजे खुल्ले घावे सांडावर धावून राहिले. जंगलातील दगडा खोचत रात्रंदिवस पहारा देणे, कितल्यात येण्या नाणाच्या प्रत्येक माणसावर वजर तेवणे मोठ मोठ्या अवकाळ लोकां कितल्याच येऊन पोहोच करणे, लढाईच्या प्रसंगी त्या त्यागावर ओढून घेणे येऊ आलीय तर स्वतः त्याच दातपोळा तसून शत्रुवर तोफांचा बडीमार सुद्धा करत असत. त्यात कधीही लकड ओढवले तर शत्रुला लकड सगळं भिडून त्यांचे पत्तिय सुद्धा कमीत असत.

हे ओळखून प्रत्येक गढागढाली शिवाजी राजांनी महत्त्व लोकांसाठी

राहण्याची सोय करून दिलेली आढळते आजही राणसत कितल्याच खाली पाचोड मराठा पायाद गढागढाती संपूर्ण महार समाजाचीच नसते अजून शिवाजी राजांनी स्वराज्य स्थापनेच्या वेळी महार लोकांचा उपयोग करून घेतला, असल्याने इतिहासात आढळते शिवाजी राजांच्या काळात जमाती काही आपले प्राय गन्धिले व तीर्थ गाजविले त्या महत्त्व विरमा त्यांनी ठिकठिकाणी गुनामी जमीनी प्राय करून दिल्या आहेत काहीना सोन्या-दाडीचे कडे व शेता घगाटे दिले, तर काहीना पोतपाळकी व काहीना पाटोल्कीही दिली तशी काही पने आजही उपलब्ध आहेत

महाराष्ट्राच्या असंख्य जेठ्यांचा करपार एका विशिष्ट घट्टीने अनेक पाळ्यातून चालत आलेला आहे. जेठ्यांचे म्हणजे एक प्रकारचे स्वयंपूर्ण राज्यचे आगावे त्यातील सोयल्या करणे त्या काळी मायातच भाणत असत. त्या जगातील काढपार प्रामुख्याने देशमुख, देशपांडे, पाटील, फरारी, पुनकर्ण, चौगुले, मोकाशी, शेठे, महाजन धोरे त्या गावातील रत्नदान घंडळी असलेली त्यांना रोधील असणाऱ्या वरदानाकडून काही शेती इतक म्हणून भिडलेल्या असायच्या त्या शेतियर मराठी, गुजराती, महार, पात, राणार, खोर गोंड, गोंबाचे इत्यादी जाती जमातींचे लोक शेती करून धान्य विकत आणून जो उराविक पाट आहे तोच तान्यात घेऊन आपला चरितार्थ चालवत असत महाराष्ट्र प्रदेशात राहणाऱ्या नगावशीय महार, लांफाचे आणार विचार अगदी साधे असून ते ज्ञानगिरी व स्वाधीनता आहेत हे आपल्याच प्रेम कराराशी प्रेमाणे पागत असत परंतु गेणेही जवळ विचाराने त्यांच्याची पाणले तर ते त्यांचा सुद्धा जगविल्या विवाव रक्षण असत ते आपला अपमान धुवून काढण्यासाठी स्वतःच्या प्राणाची पर्वा न करता शत्रुला सामोरा टाकत असत आपल्या धन्याशी ते नेहमी प्राणभिकारी वागत असत

लढाईत त्यांमार्गीय इजारे करून आपले आपले असत तर, महार

जातीच्या आपल्याला पोठास पायदा होईल. हे शिवाजी राजांनी ओळखून स्वराज्याच्या स्थापनेच्या कष्टात त्यांनी त्याचा उपयोग करून घेतला हे सत्य घोषासही पायारता येणार नाही महाराष्ट्रामध्ये शिवाजी राजांनी स्वराज्य स्थापनेचे धेतलेले कष्ट म्हणजे एक मोठा धाडसी निर्णय होता संपूर्ण भारतात मुसलमानी सत्ता अस्तित्वात सुद्धा त्या विरुद्ध शिवाजी राजांनी केलेले हे बड मोठे सफर होते. आणि त्यांनी पत्कीय सत्ता सुगारून आपले स्वराज्य स्थापनेचे कार्य पूर्ण केले. आणि त्यांच्यात असलेले देशप्रेम जागे केले. शिवाजी महाराजांनी प्रत्येक जातीचा उपयोग त्यांच्या उपजात असलेल्या गुणांभासून करून घेतला म्हणूनच सर्व जातीच्या स्वतेत त्यांच्याविषयी असलेल्या आदराची व अष्टदेवी भावन निर्माण झाली

स्वराज्याच्या संरक्षणासाठी त्यांनी जातीप्रभु देशपांडे, मुरास्वानी देशपांडे, तलाजी घालूसडे, चवन्हेजी जेथे येसाजी कंक प्रचपराम गुजर हंभीरराव मोहीते, बाजीकाका पासलकर नेत्रजी पाठकर, सनैराव जेथे, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, हिरोजी फर्जद, मराठी मेहतर, नागनाक महार, शेवनाक महार, इत्यादी महार पंडकींनी केलेली स्वराज्य स्थापनेची कामगिरी सुद्धा मोठी अभिमताची आहे हे तेथे लक्षात ठेवण्याजोगे आहे

हुरुपथक -

मुघल बादशहा औरंगजेबाच्या सैनिकावर व प्रदेशावर शिवाजी राजांनी एक सास्त्रे आक्रमण सुरू केले. व त्याचा मुळसु एकामागून एक यावीज करत लागले त्यामुळे शिवाजी राज्याच्या या हल्ल्याला प्रतिबंध करण्यासाठी व मराठी सत्ता नेस्ततागुत करण्याच्या इराद्याने औरंगजेबाने आपल्या पापा झाडीस्तेखान, वांस भरपूर सैन्याची पुस्तक देऊन, दारगोळा, हत्ती उंच घोडे पैसा इत्यादीसह शिवाजी राजांना बंदोबस्त करण्यासाठी महाराष्ट्रात पाठविले.

साहित्येखान दिग्गिराज मजळ दरमजळ करीत इ.स. १६६० च्या फेब्रुवारी

महिन्यात महाराष्ट्रात आला. तो पुण्याजवळ आला, व त्याने शिवाजी राजांसव पुण्यातील भालमहाल काबीज करून तेथे राहू लागला. नवतेत शेताना त्याने सुपे व घरापती जयकधी अनेक गावे लुटून आगळी त्याचे जवळ रघावेळी सुपारे ९०,००० हजार घोडेस्वार व २५ हजार पायदळ व ब्रचळ तोकखाना होता. पुण्यात लल्ल महाराज त्याचा मुकाम पडल्यानंतर त्याने त्या प्रदेशातील पतनदास मंडळी आपल्याला येऊन मिळावी म्हणून मादळ प्रांतातील अनेक गावे पाऊया घेतल्या पडे लुटण्यास तुरुकता केली प्रपळ दहशत पुण्याच्या आसमना निर्माण केली.

याच वेळी शिवाजी महाराज मुकतेच सिद्दी जोहन्च्या सैदबातून लुटून राजपठावर दाखल झाले होते शिवाजी राजांनी त्यांची माहीती काढून घेऊन एक अजब कल्पना आपल्या डोक्यात आणली. पुण्यात लाल महलामोवती मोगलांच्या लष्करी छावण्या जागोजागी पडल्या होत्या शिंहगढापासून पुण्याकडे येणाऱ्या रंगळ्या याटेवर रजपुताच्या टोळ्या, छावण्या त्याने पैमात केलेल्या होत्या अशा सर्वांवर भाव करून त्याल म्हालात मिळून खानावर रात्रीच्या वेळेस हल्ला करून त्याला उर मारण्याचा वेत महाराजांनी आचलता होता या सर्वा लष्करी छावण्या, व पहारे यांची नजर घुक्वून त्याल महालात शिवाजी भूषणे प्रत्यक्ष मुत्युला कवटाळणे सारखे होते परंतु स्वराज्या निर्मितीसाठी हा थोळा तत्कालपावे आम्हान शिवाजींनी स्विकारायचे ठरविले. त्यांनी आपल्या सैन्यातील गुर इमामदार महार व मराठे मोध्ये निवडून त्यांनी एक फळी तयार केली. त्या सर्वांसाठी मोगली पोरास लयावर करून घेतले त्यांच्यापेढेवर सानाजी घालूसडे, भारोफा विंगळे या आगळ्या निवासा शरदासच्या कुताळली दोन दोन हजारचो फौज देऊन मोगली आगळ्यापासून मोठे दूर चगे राहण्यास सादितले हा सर्व प्रकार अध्यायांशरी केला आगळ्यामुळे मोगली सैन्यास त्याचा धांदलना सुद्धा लागला नाही. महाराजांनी व इतर सर्व सैन्यांनीहीच उरतपायस पायळ्यानी मुतालगांनी पेंडराव घातल्यामुळे हा आपल्यापैकीय भोगल सारदारच्या टोळ्या अहेत जरी मोगली लक्षावर भास निर्माण झाला. आणि हे पुण्याच्या दिशेने स्वायात घोड्यावरून निघाले पोकी महारे याटेस

आढवे जाते कि, हे न हमसुता त्यांना संशय कि, आपण योगल लष्करातील सैनिक असुन बाहेरून आल्यासही संशयात येणे होते आणि आता अशी मायारी कितली जास्त

त्या भोगलांच्या छावणीत त्यांच्याबद्दल अशी संशय येत नसे कारण असा भोगल सरदारांच्या सुकड्या व त्याची जा-ये शत्रूंद्वारास सुक असायची.

शिवाजी राजांनी आपला विश्वास सानल्या महार व इतर ३०० महार जारांचे मायळे व ५०० मराठे यांना घेऊन छोट पुण्यात शिंदे बाकीच्या लोकांना त्यांनी आसपास फक्त भोगली सैनिक भुलत देत आहीत म्हणून इगळे दिवडे उगाचच नव्हे ठेवण्यास सांगितले, तो समजल्या मदिना होता मुसलमान लोक दिवस उपवास करताना व रात्रीच्या वेळेस मसूर जेवतात त्यामुळे ते दिवसभर उपाशीच राहात असत. हा त्यांच्या धर्मानुसार त्यांचा रिवाज आहे लाल महालात मुकामास असलेले शाहीस्नेहनाथ्य कुटुंबातील असलेली त्याची बायका खड, घोरे सेवक, भोकर मंडळी साही फकतान्यात तयार झालेल्या गोंठ धोठ पदार्थावर साव मारून निवांत झोपी गेली होती

अधि चतुर्विंशत्याची शिवाजी महाराज व मायळे वाट पाहत होते आणि मध्य रात्र होऊन आपल्या सोबत सर्व घोड्यांना लाल महालाच्या खास अंधाच्या जागा हेरून तेथे उभे करून १०० निवडक अशा महार व मराठे किरांता घेऊन मायसात्री गुपगुप लाल महालात प्रवेश केला, हा शिवाजी राजांचाच लासमहाल असल्याने त्यांना या लाल महालाची खबर खबर माहीती होती या रात्री शिवाजी राजांनी लाल महालातील स्वयंपाक घरात प्रवेश केला, तेथे अंबेगजेबाबा रस्यारोहन सोहळा घालू असल्यामुळे नगराच्या नगरा खाजविण्याचे काम घालू असल्यामुळे नगराच्या नगरा खाजविण्याचे काम घालू होते, यापुढील रात्रीच्या महाराजने त्यांच्या १५ साथी दारासह नगरा खाजविण्याच्या त्या लोकांस सार मारून त्या नगर खान्याचा ताबा घेतला, आणि मराठा मोठमोठ्या

बाजूला लागले नगराच्यातील धोंडदे दोंड, तासे ऐन मध्यरात्री भोगलमहाराज मरुन लागले त्यांच्या प्रथंड आवाजांमुळे लालमहालात चढलेली बायल शहीरनेहनाथ्या खास सुरक्षेवर असलेल्या वीस हजार लष्करात पोचताही कळाली नव्हती.

बालमणीप स्वराज्याचा कायमारावे घडे महाराजांनी लालमहालात निवडिल्यामुळे त्यांना आपल्या शत्रूबांधी सधुर्ण माहीती होती, स्वयंपाक घराची छिछकी खोदून त्यांनी अन्त प्रवेश केल्याने, खानाने स्वतःच्या सोयीसाठी बांधी पदघात्या खोल्या बनविल्या होत्या महाराजांनी अतवार पाहून ते कापडी पडदे कापून टाकले आणि क्षणातच आपल्या सोबत असलेल्या मायळ्यांना घेऊन खानाच्या शयनगृहापर्यंत पोहोचले, महाराजांच्या हालचालीमुळे रायिस्नेहनाथ्या जेवून खान्यातील बायका जम्या आल्या

त्यांनी जौद जौदत आल्या ओरडा सुत घेऊन, त्यामुळे खानाचा मुलगा तत्वार घेऊन पळत आला त्याला महाराजांनी उलगावीर एक घाबरा पडावेपळे केले जनान खान्यात असल्यांना खानाच्या बायला घाबरून खानाचा जीव वाचावा, म्हणून खानाच्या शयन गृहात आल्या आणि त्यांनी खानाचा साथ घेले महाराजा खानाला सोपत होते तेव्हा याच वेळेस खानाने आपला जीव वाचविण्यासाठी संधावेळ बळू लागला अप्रत भोगली मराठेच्या या तुर सरदारांच्या अंगाने डोव घेऊन महाराजांनी आपल्या राखणीने जोरदार खानावर चढ केला छिछकीतून उडी टाकल्याने खानाच्या एताद्या बोटार चकला त्याच्या झुजणी घेर बोटें घुटनी उभारता महाराजांनी दिडे त्याच्या बायकांनी केल्याने व सैतान सैतान असा जारज ओरडा सुत घेऊन आता लाल महालात जास्त वेळ थांबणे नकोच नाही असे समजून महाराज व सर्व मायळे पेशुन निघले सर्वजण आशी ठरल्याप्रमाणे पुणे सोडून शिंद्याच्या आज्ञावर बागेस पोहोचले तोपर्यंत मराठेच

धातुल लागली होती तानाजी मलूसरे बांयाजी देशपांडे नसेच सर्व महार वीर व परतण वीर सिंहाडाच्या दिशेने निघाले

भावळ्यांनी हिंणव्याच्या आभराईत ठरल्याप्रमाणे हुशारा करताना. कात्रज घाटामध्ये ठेवलेल्या महार मखकाने बैलाच्या शिंगावरील व आढावरील जेकले टेथे घेतविले व महारांच्या त्या मथकाने जोरजोरत दोल वाजविण्यास सुरुवात केली. महाराज व त्याचे मावळे कात्रज घाटामध्ये आनंद साजरा करीत आहेत. असे खानाच्या फौजेस वाटने, खानाचे दहा हजारहून अधिक सैनिक आंधारात मोठ्या राक्षस महासैन्याच्या पाठलागासाठी कात्रजच्या घाटास पोहोचले.

परंतु तेथे प्रथमतः झळावरील टेथे व पावसाच्या बैलाच्या शिंगावरील टेथे पडून खानाचे सैन्य हिरमुळले. पोल गवारे असे राजघिण्याचे वाहीला तेथेच टाकून महार व मावळे कात्रजचा घाट ओलांडून पुरंदर विस्तार्याच्या दिशेने पसार झाले व इकडे महाराजही असल्या महार विरांचोक्त व मराठ्यांचोक्त सुखरूप सिंहाडावर पोहोचले. बीग हजूर सैन्याच्या छत्र्या पहाऱ्यात राहणाऱ्या महानगराज अशा छत्र पहाऱ्यावर महाराजांनी छाया टाकला खानाच्या जिवावर आले होते. ते बोटावर निपावने त्यामुळे धावरलेला खान पुणे सोडून औरंगाबादकडे पळून गेला.

अफजलखानाप्रमाणेच या शाहीस्त्रोखानाने शिवछगणां जैवंत अथवा धृत जखडण्याची प्रसिद्धा केली होती अफजलखानाच्या भुवमुळे जसा अदिलशाहीत कायमचा भक्ता बसला तसाच मोठा जबरदस्त भक्ता खानाची बोटें तुटल्यामुळे योगत शाहीस बसला, ह्या दोही प्रत्यांचे शिवछगाचे पादत पाहून महार सैनिकास विशेष आश्चर्याबळ बघला हे ही जिवाची पक्की व कस्त स्वराज्यासाठी हवे ते पाठरा करू लागले. आशा था पहाळी महार विरांचा इतिहास काही नादान लेखकांनी पुढे येऊ दिला नाही. मायेच एक अत्यंत पाऊल राहते असा प्रकार महार योध्यांनी पुण्यातील आपली लग्नपट्टी चोखणे व प्रत्यक्षिक पणे पार पाहली व स्वराज्याचा बांध मजबुत केला या महार विरांच्या शौर्याला इतिहासात तोंड नाही

रायनाक महार

शिवाजी महाराजांनी अफजलखानाचा का. कैल्यानपूर. विजापुरच्या अनेक प्रदेशावर अचानक हात केल्या मोठा मुत्तूच राणीज केला या प्रबंड विजयाने पावली मनाटे मुत्तूची गीगलांचा खात्मा करण्यासाठी जखडू लागली महाराजांच्या जयलच्या महार सयमाफ सनेने एक गुजळी तयार केली. त्यांनी अदिलशाहच्या अश्वपतील दक्षिण महाराष्ट्रातील सागरी खांद्यापूर भिरज पसंतगत, रांगणा, खेडगा, सितापुर व मठ व त्याच्या समवेतासमा प्रदेश जगाच्या दोन माहीच्या काबीज केला. विश्रंती न घेता महाराजा व त्याचे मावळे बघक्याचे स्वराज्य घळघाट कल्याणासाठी आहोरात्र पाऊल घालताना तय न बाळगता योगतच्या तापपरीत प्रदेश जितक होते तेथील राजा ही महाराजांच्या मागे खंदीरफणे जमी राहू लागली. त्यामुळे घारा भावळ्यातली शेतकरी, यत्तुदत महार, धांग, समोशी समाज इ. ज्ञाती जमातीचे लोक स्वराज्यात येऊन दाखले घेत होते, महाराजांचे बळ यामुळे वाढव चाललेले पाहून, अदिलशाह जिता करत बसला होता

त्याने अविशेष धुत सखार शिष्टी ओहूर घाल साठ हुकर सैन्य जमगोळ देऊन शिवाजीचा विमोड करण्यासाठी रवाना केले शिवछगाच्या महार व मराठ सैनिकांचा बंदोबस्त करण्यासाठी घालून आलेल्या शिष्टीने २ मार्च १६६० रोजी महाराज पन्हाळ्यावर असताना त्यास वेढा दिला त्याच्या बदतीला अफजलखानाच्या पुत्र फाजलखान आणि पुंर इंडीया बगनीबा अधिकारी हेन्ची रेव्हिस्टन तोपघार हजर झाले जीहूरने विशाळमंडासही वेढा दिला वेढा अत्यंत कडक होता त्याच वेळी नमका शायरानाखान पुण्यास येऊन काल महाराज तळ देऊन बसला शिवायांना पन्हाळ्यातून स्पेक्षिण्यासाठी जिवराजनी तयारी सुरू केली व राजाठावरून त्या पन्हाळ्याकडे निघाल्या, त्यावेळी मेसाजीनी व

राहत्यास राहते पाहले य राज्यावर परत पाहिले पैश तळून सिद्दी जाईल असे यादत होते मात्र भर बांधाळ्यात सिद्दी आयल्या संध्यास विचारीने दक्ष राहत्यास सांगत होता. खत काही घरीने गेले तरी वेळ सतण्याचे विन्वू दिसेना मैराजी पालखन. व घत्तापराय युज्य हाथे बरोबर असलेले महार सैनिक व परतला सैनिक रज्जी वेरंती सिद्दीच्या सैन्य जावणीवर जाय पाहिले अंतत मोमलगा पापत असत ह्यामुळे सिद्दीच्या सैन्यात ह्याहजार पांजला जोरदार कोसळण्याचा पायसात व थंडगार धातारपणत घटाच्या पयसयाला मुकास कळतेही पंगली पांजला कळीन आले होते.

असे असले तरी सिद्दीचे सैन्य सत्रदिवस आळीपाळीने जागून होते महावज्ज गुंरीतही खाली जात येथेच नाही इतक्या कष्टक वेळ सिद्दीने तैजत तेवता होता. आता गडाबाहेर कसे पडावचे ? या विचारात महाराज असमानाच थाड्या गुलहेर खालपत असणात भावळी वीर शिवा काशीद हा महाराजांच्या पायाजवळ येवुन बसता शिवा काशीदाच घेवरा महाराजांच्या घेहऱ्याची विळगा खुक्ता होता तो महाराजांना म्हणाला राजे तुम्ही सिद्दी ओहरेला तहसाती निसेप पाठव्या. मी तुमचे सारखाच दिसतो एक पालखी आणि तुमचा संपूर्ण वेहवरा पोशाख मला या मी स्वतः राजे म्हणून ओहरेच्या भेटीस जातो व तुम्ही रयातकेस माध्या भावळ्यांच्या वैशात बड्याहेर पहा यावर महाराज म्हणाले कष्टकऱ्यांच्या स्वराज्यासाठी माझ्या भावळी विंशमी माझ्या डोळ्यासमोरे अर्पिकुडाल लक्षी घ्यावी आणि मी महार राहते. हे बरोबर नाही. शिवा काशीद म्हणाले, महाराज जसा तुम्ही स्वराज्याचा विचार करता, तेव्हा आम्हात काय घाटत जनेत तेव्हा महाराजांनी रयात तु स्वतः म्हणुला कष्टकऱ्यांचा तयार झाला आहेस, तुला काही द्या कष्टकऱ्यांकरा तर ? यावर शिवा काशीदाने महाराजांच्या डोपयावर असले पाय ठेवले व त्यांना मुजरा वनेत. तो त्याच्या समोर उभा राहीला आणि म्हणाला मला द्याफटका होणार नाही, झालाच तर माझ्या शारखे अनेक शिवा काशीद निर्माण होतील, धन तुम्ही स्वराज्याला बरज आहे

शिवा काशीदाच्या या प्राणागिळ आणि आवेश पुर्वत बोळ्याने राजे

गहीवरले, शिवा काशीदाचा कोणी ओळखेल कप ? याची खात्री करवयासाठी राजांनी रयात स्वतःचा वेहवरा देऊन दुपारी गडावरीत अधिकारी कर्मचारी यांचे सन्तार शिवा काशीद याचे हस्ते केले शिवा काशीदाने कोणीही थावेजी आळखले नाही राजांची खात्री पटली व त्यांनी सिद्दी बरोबर तहाच्या वाटाघाटी सुरू केल्हा व मी आपल्या भेटीस गडावली प्रत्यक्ष येत आहे अता एकास निरोप पाठविला १२ जुलै १६६० का दिक्ष रजाहला महाराजांनी होम पालख्या तयार केल्हा एका पालखीत शिवा काशीद व दुसऱ्या पालखीत शिवाजीने एकावरखाच वेहवरा घातून बसले पुन्ही पालख्या बरोबर संधान मानले सैन्य केल्हा रात्री १० मजला गडातुन बाहेर पडले महाराजांच्या देशगाल शिवा काशीदाची पातळी सिद्दी ओहरेच्या संतुकाळे जागू रगली त्याची पातळी ओहरेला मिळाली.

धराकमी शिवरायाचे स्वागत घरण्यासाठी सिद्दी स्वतः पायी पालत मर्यात रात्रीच महाराजांच्या पालखीकडे निघात रफने महाराजांच्या येथानील शिवा काशीदास महाराज सज्जन मुजरा केला. महाराज राहत्याची गडावली आले, अशात्याची पातळी मानसभरली मुल्ल सैन्यापळे मसरली धागे दिवस डोळ्यात तेल घालून पहरा घावा लावत होता, जाला थोडी विंधात्री विजणार म्हणून वेगली फोज आनदामे नापू लावल्हा. जोरदार कोसळण्याचा पयसाला व पावळ्यांच्या अघातक हल्ल्याला ते कंटाळले होते शिवाजी महाराज खाली आले हे समजल्यावर सर्वजण गाफील झाले.

सिद्दी गाफील आहे, हि संधी सधून मध्य खत्रीस महाराज बन्हाळाकवरून निघाले, संरदार गाजीपुगु ऐनपाळे रोहीला होरठरा गावळानील महार सैनिक य ओळ्यात रोजीनाहील विवठक गवळे त्यांनी सोबत घेतले होते. विखल, तुठवत धी-धो कोसळण्याचा पायसात घनदात जागलातु मार्ग काढत, धीवया व पहरा घुवापित ते गडाच्या खाली आले व तेथून निघाले हि याची सिद्दीस संपजली त्याने आंधला जाळव व पाजलाखान कार तालडाने पाच हजार सैन्य देऊन महाराजांचा पाउलाग करण्यास सांगितले. मावळे शिवाबाडे व वाहता गुजळपार पावलात विखल तुठवित डोमर-रफायातुन देवाने भावत होते घनहाळ्यापासून पावसात

विचलत हुडवित हांगर-कपाच्यातुन वेगाने थापत होते. पन्हाळ्यापासून चार कोसांचे अंतर कपल्यानंतर सुर्वे उगयला त्यावेळी सिद्दीच्या अफाट फौजा भर घेवने अपल्या पाठलागावर येत आहे हे महाराजांनी ओळखले रात्रीच्या धावपळी मुळे मावळे धकून वेळे होते. हे महाराजांनी ओळखून ते शिंतेत पडले. अशाही परिस्थितीत शिवाजी राजांनी सिद्दीच्या अफाट फौजेचा सामना करावा असा निर्धार केला. तो पर्यंत घोडखिंड लागली. खिंडीपाशी महात्माची पलटण जपा झाली यवेली बाजीप्रभु देशपांडे यांनी पुढे होऊन महाराजांना विनंती केली कि, मी या मावळ्यांना घेऊन खिंडीचे तोंड सोडून धरतो, आपण पुढे व्हावे अशी प्रार्थना लहू पण सिद्दीच्या सैन्याला इंचभरही पुढे जाऊ देणार नाही. राजांच्या या अय्येसने महाराजांना समाधान वाटले. ते घोडखिंडीच्या तोंडावरून पुढे निघाले बाजीच्या अशी अग्रहाने महाराज निघत महार व मराठे मावळ्यांसह विद्यावगळकडे रवाना झाले. घोडखिंडीत अरुंद वाटेत अवघ्या तीनशे मावळे, त्यात शंभुसिंह जाधव, बांदले शयनाक महार असे पलटेंड सैनिक होते.

सिद्दीची फौज तेशाने खिंड चढू लागताच झाडीत लपवेल्या महार मावळ्यांनी हजर महादेव गर्जना करून त्याच्यावर दगड घोंढांचा तुफानी मारा करण्यास सुरुवात केली रात्रदिवस पायपीट करत धकले, असल्यामुळेही त्यांनी त्यांचा जोश कायम ठेवला कारण स्वराज्याच्या रक्षणासाठी ते महार वीर आपल्या प्राणांची बाजी लावून दगड्या तुफान मारा करित होते. शिवाजी राजांचे मावळे म्हणून त्यांना मोठा अभिमान वाटत होता. एक एक पक्षर हजार मोगलांना भारी पडत होता त्यांच्या जगात हत्तीचे बळ बदले होते.

इकडे महाराजांची पालखी गडाच्या दक्षिणेकडील मगाऊळे वेगाने निघाली सिद्दीच्या पाकिरपणाचा कायदा शिवाजी महाराजांनी अगदी सावधानी घेतला होता. जोहरच्या तंबूत शिवाजी राजांना ओळखणारा अफजलखानाचा मुत्र फाजलखान होता त्याला महाराजांच्या वैशातील शिवा कशीदरा संख्य आला त्याने हा खरा शिवाजी नसून दुसरा कोणीतरी आहे हे त्याने ओळखले आणि तो म्हणाला आज सचमुच शिवाजी राजे हे? तेव्हा फाजलखानाने चिरंदाप मागे

घेवतास सांगितले. कारण भ्राम्हण कृष्ण कुलकर्णीने शिवाजी राजांच्या कपाळावर अफजलखान भेटीवेळी धार केला होता. त्याच्या मळमळेची खुण शिवाजी राजांच्या कपाळावर होती. ती खुण त्याला दिसली नाही. तेव्हा त्याने शिवा कशीदरा याच्या बरोबरच्या धावपळीत असणाऱ्या भोपांना व मावळ्यांना ठार मारण्याचे आदेश दिले. तंबूतच या पांचही जगांचा विरच्छेद करण्यात आला. प्राण सोडण्यापुढी शिवा कशीदरा म्हणाला, आमचा राजा हा जुलमी प्रेगतरांना कधीच पकडता येणार नाही. त्याची पाठही पाहता येणार नाही. खऱ्या शिवाजीचा विचार सोडून द्या.

पुन्हा संभोर दिसत असताना शिवा कशीदरने स्वराज्यासाठी आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले. धो-धो कोराळ्याच्या पावरात थंडीत आपल्या दमकट मनगटांनी मावळे मोगली फौजेवर तुफान दगड फेकत बसले होते. बाबाचा मारा बळता होते. या जोरदार व तुफान हल्ल्यात सिद्दीचे सैन्य पटापट रणांगणावर पडत होते. त्यामुळे सिद्दीचे सैन्य घनदाट जंगलाने व वीर मावळ्यांच्या तुफानी हल्ल्यात घाबरून मागे फिरले. शेकडो मोगल सैन्याक महाराजे ठार मारले.

तेव्हात फाजलखान कपाच्या कपाचा सुड घेण्यासाठी पुढे आला. त्याने आडीत, खिंडीत लपून मारा करणाऱ्या महार सैनिकावर जोरदार हल्ला केला. मोगली फौजे व मावळ्यांचे घनघोर युद्ध सुरू झाले. फाजलखानाच्या मदतीला, पाटीयातून धाव हजार सैन्य आले मोगलांचे सैन्य दहा हजार आले. आणि इथेवर फक्त ३०० चे. तरीही मावळे लढत लढत मोगल सैनिकावर मारा करित त्यांना खिंड चढू देत नव्हते. घोड खिंडीचा निगुळाचा मार्ग त्यांनी रोखून पडला होता. निम्मे अधिक मावळे धारातिथ पडून घोडखिंड त्यांच्या रस्त्याने नव्हतून निघाली. फाजलखानाच्या मध्या दगाच्या फौजेने तिसरा हल्ला धडविला. मावळे व महारवीर मोठ्या जोशाने पुन्हा लढू लागले बाजीप्रभु रांगी हातात मूढे चढवून शत्रुंची एक राखी नत्तर करत सुटला होता तर बांदले, धोपट, सडे गिवारे, मुसाळ, कंक आणि शयनाक महार अदिमावळे आपल्या अतुलनीय शौर्याने मोगली फौज मारु लागले. स्वराज्यासाठी मावळेवीर प्राणावर उदार होऊन अतुलनीय पराक्रम गाजवित होते.

मुठभर मागवीं सुधलांवर भारी पडला होते दोन ग्रहण हा एणसंग्राम एकाच दिवसाची सुरू होता. दोन दिवस पोटलत अन् नसताना मोरलांचे प्राण धोणारे शहार लोकांचे पयस सिधोच्या सैन्याला आपल प्रकाच वरू लागले. बाजीच्या शौर्य पराक्रमापुढे गावच्यामध्ये विरभी संचारली होती स्वराज्याच्या प्रभांचे स्थण ह्या पलीकडे त्यांना काहीही दिसत नव्हते. बाजीप्रभु देहमान होऊन लढत होता. महाराज विशाळगडावर पोहोचल्याच्या इशारती अधाय ऐक्ययास घेत नसल्याने तो सिंहासारखा झुंज देत होता. दुदैवाने शत्रुच्या मोलीने नेमका बाजीच्या छातीचा दक्ष घेतला. तो लढाहादर सैन्य धरणीवर फोसळत एका समयी सचतच्या म्हाणापेला तोफेचा बर काही पडल्याची किंमत त्यास पासु लागली त्याने परणी पल्ली, आणि रायनाफ महाद्वाने ती जागा घेतली. रायनाबाने शत्रु पुन्हा रोखून परला त्याने दोन्ही हस्त दांडगट्टे घेतले तो तिजेच्या वेगाने त्यांची मुघल भजेजेची मुंडकी लडपू लागला शत्रु हीनिक भागे वटला आणि याच वेळी विशाळगडावर महाराज पोहोचल्याचे शोभांचे कार देखू आले. आणि बाजीने उभयला भुजरा महाराजस्त फलन प्राप्त सोवला.

रायनाक महार सुय्या महाराजांना प्रणम करून त्यानेही आपला देह घोटछिडीत ठेवला या गोष्टीची इतिहासात नोंद घेण्याची याणी तसदी घेतली नाही. फाकून रायनाक ह्या विर पुरुष महार जातीचा होता म्हणून, तो असृश्य ज्ञातीचा असल्यामुळे त्याच्या बळीदानाची किंमतही इतिहासात शुद्ध ठरविली गेली आहे. त्याच्या शौर्यात, बलिदानात इतिहास विसर शकणार नाही.

बळीप्रभुदे व कुत्तली प्रभुदे रायनाकचे प्रेत ह्जार महार स्त्रेकांनी विशाळगडावर मोहोव केले जातथ्य द्य रायनाकाचे शौर्य पराक्रम ऐकून गहसख आश्चर्यचकीत झाले. त्याच्या कार्याची दखल घेऊन शिवाजी महाराजांनी सर्व महार विरांगा काही गावध्या फटीलवया व कत्तण्यासाठी जमीनी देऊन त्यांचा याधार्थी गौरव केला.

महारा विरांची कामगिरी

स्वराज्याचे बळ वाढले होते. ठिकठिकाणी लाखाची फौज रख होती. अंगरी प्रदेशावरपरय मैदानी मुलूख तसेच समुद्रामध्ये महाराज प्रभुत्व राज्यित होते. त्याचा शत्रुपक्षाने चांगलाच धमका घेतला होता महाराजांचे सरदार तानाजी मालूसरे, वेत्यांनी कंक, धंडनाथ महार बेटाजी जगताप अदि मावळेवीर महारायाची कामगिरी पार पाडत होते तानाजी मालूसरे कोकण भागाचे सुभेदार होते, त्यांनी यशकण्ठा चांगली दृष्टीत वसविली होती. अनेक किनुरांना त्यांनी बसवूनपास पाठविले होते व स्वराज्याचे बळ वाढविले होते यशकणातील पोलादपूर अवबील, छमरचे येथे ते राहत होते, त्यांचा जन्म पारमणीजवळ गोकथली येथे झाला, त्यांच्या बद्दलाचे नाव काळोजीराव होते तानाजी व सुभाजी लहान असताना योगनांच्या इल्ल्यात काळोजीरा मृत्यू झाला होता.

सत्ताजी हा मोठा हिम्मतवान गडी खेळ अंगाले छिप्याळ होता. ताफदीने बत्त्यान होता. बुध्दीने बत्ताख होता त्याची म्हास्वभाव अतोत मक्ती होती, शक्ती, गती व बुध्दी व या सर्व गुणांचा पुजारी असलेला तानात्री मातूरचे हा स्वस्वग्याच मोठा आधारस्थळ होता. शिप्यानांची जयसिंगास पुरंदरच्या तहात दिलेले तेव्हास किल्ले आघापही भोगतांकरावे होते थोंढाया हा सहालीत एक किन्नर बास मायक प्रदेशाच्या। मायवर्ती फेंद असलेला हा गड प्रजेच्या स्वीर्यासाठी स्वराज्यात असणे आवसत करजेचे होते. याच गडावर शहाजी राजांनी स्वतंत्र राज्याचा झंडा फडकविला होता येथेच शिवाजींनी बाल शिवशाला स्वराज्याचा पहाराज दिला. याच गडाच्या पंचकोशीत शिवाजी रांगत रांगत लहानाचा मोठा झाला. एके दिवशी शिवाजी शिवरायांना म्हणाल्या शिवा, समोरच्या किल्ल्यावर भोगतांचे निशान फडकत आहे हा बळकट किन्नर गोरवांच्या हाती असण बरं नाही तो परत ये.

मुण्याच्या परिमेलन पत्रात जंगली प्रदेशात मुठा मोले व शिवगंगा नद्यांनी - दुर्गम डोंगरांनी वेढलेला कोंडाणा स्वराज्यात असावा म्हणून शिवरायांनीही मनोमन पटले.

शिवरायांनी कोंडाणा फिक्कट्याचा संकल्प केला. ते कोंडाण्यकर स्वारी करण्यासाठी राज झाले. कोंडाणा हा अतिशय अवघड असल्यामुळे तो विकण्यास यत्नीत होते.

इकडे तानाजी मालूसरे यास आपण जास्तोना महाराज कोंडाण्यावर स्वारी करणार, हि गोष्ट आवडली नाही तानाजी म्हणाला महाराज! आम्ही जिवंत असताना असल्या शिवावरच्या कामगिरीवर आपण जाणार? मग आम्ही कशात? ते काही काही आपी लगीन कोंडाण्यावर मग रावणचे, मीघ कोंडाणा शिक्काणार, मला फक्त गाकिबोंद द्या, महाराजांनी तानाजी मालूसरेयांची या कामगिरीसाठी निवड घेतली. पार दिवसांवर आलेले मुलाचे लग्न थांबवून तानाजी मालूसरे यांनी ३०० मावल्यांना बरोबर घेतले. त्यात सुमारे १०० सैनिक हे महार जातीचे मिळाले व ते राजगडवरून खाली उतरले तो दिवस होता ३ फेब्रुवारी १६७० सोंमर आपला धंदू सुर्पाजी व धोंडनाथ महार या बहादूर विरासली सोबत घेण्यात तानाजी मालूसरे विसरले नाहीत, कोंडाण्याचा राजी हत्ता करण्याचे ठरविले. सुर्पाजीस काही कुनक देऊन त्याला कल्याण दरवाजा जवळच्यावर किल्ल्यात प्रवेश करण्याचे काम सुर्पाजीवर सोपविले होते. अगि तानाजी व धोंडनाथ महार व त्याचे सोबतची २०० महार सैनिक येऊन किल्ल्याच्या पायथ्याशी काळाळ्या राजी राहा राहिली.

तानाजी राजीच्या दुसऱ्या म्हारी, अरळ सपाट रुपा मजलुत बाळगणार सुमारे अडिवशे ते ३०० फूट पंच असलेल्या राठवावर यक्षंती नद्याची घोरपडीला दोर बांधून वर सोडली तोंला वर सोडल्यावर ती खरळ वर जाऊन पहाण्या तटस्ता आपली नखे रोवून बसली. घोरपडीला बांधलेल्या राठवावर धोंडनाथ हा महार शिपाई प्रथम वर गेला व त्याने तो दोर एका खडकवजा झडाला धट्ट बांधला नंतर एकेका करून सुमारे २०० मावळे वर आले धोंडनाथ महार पक्षत कल्याण दरवाजाच्या बाजूला गुप्तपणे आला आर्तीत पाहिलेकरीत जागे होत त्यांना जाईवरच ठार पडून कल्याण दरवाजा चघडला तसे सुर्पाजी, शेंकरामभागा व इतर शूरवीर

मावळे आत घुसले थोडी बांधवांचेही एक पथक मठावर दाखल झाले. एकच हल्ल्यातून भाजला हर हर महादेव प्रचंड वारावाकयी सुरू झाली. त्या आल्याने किडोदार उद्यमान राजा जगा झाला त्याने अर्धपन्ना ५ हजार इत्याखंड सैनिकांना लढण्यास सज केले काळोख असल्याने थोडीसा पाळ, यालेफिता अमृतेश्वर मंदिराच्या पुढे मोठमोठे देवे घेतिले गेले.

धोमाली सैनिकाला तानाजीच्या नुसत्या नावावरून घाब फुटला तानाजीच्या पराक्रमाची त्यांनी अनेक वेळा फक्त चर्चाच ऐकली होती आता शासनात गुर तानाजी व त्याच्या बरोबर असणाऱ्या मराठे व महार सैनिकांशी झुंज घानी लागणार, या चिंतीनेच अर्धी मोगली भोज गर्भगळीत झाली. मठावर प्रचंड धुनरावळी उडवली अंधाऱ्या राजीत पळापळ सुरू झाली. अर्धवट झोपेतून जाण्या झालेल्या मावळा गुने जोरून लागली.

तानाजीने मोगली पौर्वेक्ष लढण्यासाठी ललपारले नगात यागला. मोगली सैन्याचा आत निवड लढावाच पाहिले. या दृष्टीने तानाजी पेटून उठला. त्याने उद्यमानच्या डोक्यावरून सलग्न गरवान फिरविली दोघांत तुंबळ युद्ध सुरू झाले, इकडे महार शिपायांनी प्रयत्नाची शिक्कत घेऊन त्यांचा कशाचेच भान राहिले नव्हते त्यांनी मोघल सैनिकांची खांडोळी करण्याचे तंत्र अवलंबिले. तानाजी धोंडनाथ महार हा सर्व सैनिकांस लढण्यास उत्तेजन देत होता यत्नचम दरवाजाच्या बाजूला सुर्पाजी कैफान होऊन मोगल सैन्याची खांडोळी करत होता.

तानाजी व उद्यमानची अंधाऱ्या राजीत घाललेली सदाई मोठी जिरकरीची होती दोघेही वीर बाळदंड होवे एकापेकांसमोर ते हार मानायला तयार नव्हते सुमारे आधी तास लढ्यात युद्ध सुरू असतानाच नियतीने हात साधला, तानाजीची वल बुटली, तरीही त्याची फर्मा न करता कंगरेचा रोंगा काढून तानाजी त्याचे वार अडवित होता, परंतु एकेरी लढत शिरी धेऊ दिवधार तानाजीचा हात उडाला तसा तानाजी जाईनीवर कोसळला गेला तरीही तानाजीने आपल्या हातातील सलग्न फिरवी मारून उद्यमानचे मुंडके उडवून दिले. दोघेही पडले. इकडे तानाजी पडला आहे हे पाहिल्यावर मावळ्यांचा धीर खचला ते पळू लागले परंतु धोंडनाथ

महार व सुर्व्याची शोधेही पळवत घेवून त्यांनी मराठा सैनिकांना धर दिला व लढण्यास तयार केले. त्यानंतर महार शिब्यांनी एक मोठी व लढाई केली की, गडबईत राव मोगल सैन्य माघार घेऊ लागले. उद्यमान पडला हे ऐकल्यावर मोगल सैनिकांनी हातबर करून अश्वत्था पालवरी खाली ठेवल्या आणि शरणागती पत्करली. एकट्या तानाजीने या वेळी दोनशे मोगली सैनिकांवर पाडले होते तितकेच सैनिक धोडनाक महाराजें मादले होते. सुर्व्याची व गेल्लरमाभा घानीही मोठे धन गाजविले. कोठ्याच्या तुफानीने तर एकदा मराठ्या गाजविले कि, गदावरीत सर्व मोगली सैन्याची हत्यारे तोफा हवी पोडे आपल्या तान्यात घेतले.

स्वराज्याचे भाले निशाण गडावर फडकले रोनायती मृत्युमुखी पडला तरी शिवरायांचे भाऊले भागे झटले नाहीत. कोंढाण्याच्या पंगळोरीतील १६० कोळी ९० महार व ६० मराठे या लढाईत पाडले गेले. गडावर गंजी पेटवून कोंढाणा जिंकल्याची खबर महाराजांना व जिजाऊ आईसाहेबांना देण्यात आली पालखीत घालून नराभिर तानाजीचा मृतदेह राजमहाकडे नेण्यात आला. शिवरायांनी आपल्या या बाल पणीच्या जिवलग मित्राच्या शवधर अशु बाहीले. म्हाराज म्हणाले, गड आला पण बाप्प सिंह पेल्या, कोंढाण्याचे नाव बदलून सिंहाड असे ठेवण्यात आले. तानाजी भालूसरे यांच्या वलिदानाने सिंहाड राष्ट्रीय शक्तीस्थळ बनले. नराभिराच्या पावन स्मृती आश्रणास पवित्र भारत भुमिच्या स्वराज्यकां शिवांत इतिहास सांगत आहे अन्ना मारु हंतो स्वराज्याच्या इतिहासात प्रथमांश, धोडखिंड (पावनखिंड) पुरंदर व सिंहाड या चार लढायां अत्यंत महत्त्वाच्या ठरल्या शिवरायांच्या स्वराज्य स्थापनेच्या कागीत्या धिरंजन तूली बनून राहील्या पण या कोंढाण्याच्या लढाईत विशेष प्रसंगी गाजविल्या धोडनायक महार याच नावही इतिहास लिहीत नाहीत याचे अचर्चक वाटते. कारण तो महार जातीचा असल्यामुळे काही नतपूट इतिहासकार ह्या नुसविराजे नाव मात्र लिहित नवीत. परंतु त्याची स्मृती त्याची नावे इतिहासात नुसविराज येणार नाहीत हे लक्षात ठेवा.

❖ ❖ ❖

वरळी १ एड वग

३१७१५